

TARTALOM

<i>Kedves Olvasóink!</i>	2
<i>Csúcs Sándor: Hell Miksa és a nyelvrokonság</i>	3
<i>Sipos Mária: A kölykét féltő réti öreg, a tarka nőtény kutya és a szárnyas fajta sok állat</i>	12
<i>Szvetlana Gyinyiszlamova: Bölcsőm</i>	20
<i>Csúcs Sándor: Reguly és Sjögren</i>	22
<i>Juhos Meri: Kristfried Ganander orvosságkönyve</i>	26
<i>Szalóczy Bettina: Stephen Borrough számi szójegyzéke</i>	32
<i>Katona Erzsébet – Klima László – Maticsák Sándor: Emberek és népek a Volga-vidéken</i> <i>Gerhard Friedrich Müller a cseremiszeokről, csuvasokról és votjákokról (1733)</i> <i>(Kövesdi Lilla Dóra ismertetése)</i>	38
<i>Gerhard Friedrich Müller a cseremiszeokről, csuvasokról és votjákokról (szemelvény) ...</i>	41

A címlapon Hell Miksa mellszobra

Finnugor Világ

A Reguly Társaság Értesítője

Szerkeszti: Csúcs Sándor (felelős szerkesztő), Molnár Zoltán

Szerkesztőség: Reguly Társaság: 2083 Solymár, Hóvirág u. 47.
Villanyposta: Csucs@btk.ppke.hu

Kiadja a Reguly Társaság a Finnugor Világkongresszus Magyar Nemzeti Szervezete közreműködésével

A társaság tagjai a lapot tagdíjuk fejében kapják. Tagdíj: dolgozóknak 2000 Ft, nyugdíjasoknak, diákoknak: 1000 Ft. Bankszámlaszámunk: 11101404–19664314–36000001.

© Waldberg Bt. Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, az adatfeldolgozó rendszerekbe való bevitel, nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes részeket illetően is.

HU ISSN 1416-776X * Printed in Hungary

Finnugor Világ

A Reguly Társaság Értesítője

XXV. évfolyam, 2. szám

2020. június

Kedves Olvasóink!

Mint látják a koronavírus nem befolyásolta lapunk megjelenését, sőt úgy látszik a rendkívüli körülmények jó hatással voltak kollégáink alkotókedvére. Olvasóink számos tartalmas és érdekes írással ismerkedhetnek meg ebben a számunkban. Régebbi adósságunkat törlesztjük Katona Erzsébet – Klima László – Maticsák Sándor: Emberek és népek a Volga-vidéken c. könyvének ismertetésével és a G. F. Müller 1733-ban megjelent művéből közölt szemelvénnel.

A XVIII. századba visz a Hell Miksáról szóló cikkünk is, a csillagász születésének háromszázadik évfordulója alkalmából. Ugyanehhez a századhoz kötődik Juhos Meri cikke, K. Ganander finn orvosságoskönyvéről. Kétszáz évvel korábbi eseményekről számol be Szalóczy Bettina cikke az első számi (lapp) nyelvemlék bemutatása kapcsán.

Mostani számunkban két írás képviseli a XIX. századot. Sipos Mária arra a kérdésre adja meg a választ: Hogyan lehetséges több ezer sornyi epikus szöveg megjegyzése és előadása? A válasz azoknak a hanti hőségeknél gondos szerkezeti és stilisztikai elemzésén alapul, amelyeket Reguly 1844 és 1845 telén gyűjtött Makszim Nyikilovtól. Reguly életéhez kapcsolódik egy másik cikkünk, amelyben Reguly és Andreas Sjögrén finn származású pétervári akadémikus ellentmondásos viszonyáról esik szó.

Be kell vallanom, hogy a felsorolt írásokból kirajzolódó tudománytörténeti áttekintés nem tudatos szerkesztői törekvés eredménye, inkább a véletlen műve. De mint ilyen mégis hasznos, mert képet ad arról, hogyan alakult a nyelv-rokonság gondolata, illetve milyen kulturális értékeket hoztak létre a rokon népek az évszázadok során. A mi korunkat most csak egy írás képviseli, Szeptember Gyinyiszlamova manysi írónő saját novellájának magyar fordításával köszöntjük hatvanadik születésnapja alkalmából.

Előző számunkban említettem, hogy a Reguly Társaság áprilisra tervezett tisztújító közgyűlését a korlátozások miatt el kellett halasztani. Jelenleg két lehetőség közül választhatunk: vagy idén ősszel tartjuk a közgyűlést, összekötve azt a Rokon Népek Napja megünneplésével, vagy jövő tavaszra halasztjuk. Erről megkezdjük a konzultációt a jelenlegi vezetőség tagjaival. Döntés talán augusztus végére várható.

Többen jelezték, hogy a Reguly Társaság vezetésében a továbbiakban nem kívánnak részt venni. Ezért kérem azokat a tagjainkat és olvasóinkat, akik hajlandók lennének a Társaság javára bármilyen önkéntes munkát végezni, jelentkezzenek nálam, a csucs@btk.ppke.hu címen.

Ugyanerre a címre várom a lapunkba szánt írásokat, fordításokat tudósításokat is, különösen a fiatalabb generáció képviselőitől.

Csúcs Sándor

Hell Miksa és a nyelvrokonság

Idei első számunkban megemlékeztünk a finnugor nyelvtudományt megalapozó mű, a *Demonstratio* megjelenésének kétszázadik évfordulójáról. Ehhez kapcsolódik egy másik kerek évforduló is, háromszáz éve született Sajnovics úti-társa, a vardöi expedíció vezetője, Hell Miksa csillagász. Mint az alábbiakból kiderül Hellnek jelentős szerepe volt a *Demonstratio* megszületésében, indokolt tehát, hogy lapunkban is felelevenítsük Hell szerepét, illetve bemutassuk a magyar nyelv rokonságával és a magyarok ősházájával kapcsolatos nézeteit.

Hell Miksa élete

A felvidéki Selmecen született 1720. május 15-én. Szülei német származásúak voltak: Matthaeus Cornelius Höll¹ és Juliana Victoria Staindl. Az apa a bányák matematikusa és gépmestere volt, kiváló műszaki érzékkel rendelkezett, az általa szerkesztett gépekkel megoldotta a kitermelést veszélyeztető vizek elvezetését. Fia, Miksa (Maximilian) örökölte apja tehetségét, ezt később térkép-rajzolásban, csillagászati műszerek szerkesztésében és csillagdák felszerelésében kamatoztatta. Miksa már fiatalon megismerkedett a bányaműveléssel is.

Középiskolai tanulmányai elvégzése után 1738-ban felvételét kérte a Jezsuita Rendbe. A róla szóló rendi feljegyzésben az áll, hogy nemzetisége német, nyelvtudása latin, német és szláv [bizonyára szlovák] (Pinzger 1920: 13). A felkészülés három évét a trencsényi noviciátusban töltötte. 1741-ben kezdte meg felsőfokú tanulmányait Bécsben. A következő négy évben logikát, filozófiát, fizikát, matematikát és csillagászatot tanult. Ekkor jelent meg első első műve, egy matematikai mű fordítása olaszról latinra. 1744-ben és 45-ben már csillagászati megfigyeléseket is publikált. Ezután visszatért Magyarországra, a rendlőcsei gimnáziumában tanított két évig klasszikus nyelveket, retorikát, poétikát, történelmet, földrajzot és mennyiségtant.

1748-tól három évig teológiát tanult Bécsben, a Pázmáneumban volt prefektus, bányaművelést is tanított és megírta az »Adjumentum memoriae manuale chronologico-genealogico-historicum« című művét.² 1751-ben pappá szentelték.

Ezután ismét hazatért Magyarországra. Először Zsolnán lakott, onnan irányította a nagyszombati csillagda építését. 1752-ben előjárói Kolozsvárra küldték. Itt matematikát tanított a jezsuita főiskolán és lekipásztorkodott.

1755 októberében Mária Terézia a bécsi egyetemi csillagvizsgáló igazgatójának nevezte ki, ettől kezdve titulusa császári és királyi csillagász. 1756-tól

¹ Eredeti családnevét 1760-ban változtatta *Hell*-re.

² Ez egy történeti-kronológiai kézikönyv, amely 1750-ben jelent meg. Később több további kiadása volt.

pedig folyamatosan jelentette meg csillagászati évkönyveit, *Ephemerides Astronomicae ad Meridianum Vindobonensem* címmel. Ennek a 32 éven át rendszeresen megjelenő évkönyvnek, a kor első tudományos folyóiratának köszönhetően Hell nemzetközi hírnevét. (Domsa 2015: 137) Később kisegítőket is kapott, így pl. 1758–1759-ben Sajnovics volt a segédje, mint Bidellus Astronomi Caes. Regii. (Bartha szerint ez 1762-ben történt.)

Tudományos hírnevének köszönhetően VII. Keresztély dán király őt kérte fel 1767-ben a Vénusz átvonulás megfigyelésére. Hell Sajnovicsot választotta munkatársul. Erről és a vardői utazásról később még lesz szó. A két jezsuita 1768. április 28-án indult el Bécsből és 1770. augusztus 12-én érkezett oda vissza. Sajnovics egy ideig az öccsénél pihent Tordason, majd visszament Nagyszombatba, ahol hamarosan megjelentette a *Demonstratio* második kiadását. Hell is visszatért csillagászati feladataihoz, amelyekben távolléte alatt páter Pilgram helyettesítette.

Hell az utazásról, a nyelvrokonságról és a magyar őstörténetről nagyszabású művet tervezett, amelynek fennmaradt a címe (*Expositio Litteraria ad polum arcticum*) és az első kötet tervezete (Holovics 1972). A mű nem készült el, egyes töredékei kéziratban fennmaradtak. (Erről l. később.) A sikertelenség egyedüli okaként Hell egy levelében (Pinzger 1927: 156) a jezsuita rend 1773-ban történt feloszlását jelöli meg. A feloszlás mind Hellt, mind Sajnovicsot mélyen megrázta. Állásukat ugyan megtarthatták és világi papként tovább működhetek, de elvesztették az intézményi háttérrel, a tudós kollégák közösségét és azt a lelki támaszt, amit a rend jelentett számukra.

Hell a csillagászaton kívül sok minden mással is foglalkozott, utódokat nevelt, naptárakat szerkesztett, tervezetet készített a Bécsi Tudományos Akadémia megalapítása céljából, és több magyarországi csillagda (Buda, Eger) építését felügyelte.

1792 április 14-én halt meg tüdőgyulladásban. A Bécs melletti Enzersdorf községben temették el, ahol sírköve és egy mellszobor őrzi emlékét. A csillagászok közössége munkásságának elismeréseként egy Hold-krátert és egy kisbolygót nevezett el róla.

Az expedíció

A vardői utazást tudományos szempontból az tette indokolttá, hogy a Vénusz bolygó 120 évenként átvonul a Nap előtt. Az átvonulás időtartamából ki lehet számítani a Vénusz – Föld távolságot, abból pedig a Föld és a Nap távolságát³. A számítások szerint az 1769. június 3-ról 4-re virradó éjjel bekövetkező jelenséget Európában csak a Sarkköről északra lehetett megfigyelni, hiszen

³ Ezt nevezik csillagászati egységnek.

ebben az időszakban ott nem megy le a Nap. Vardö szigetét azért választották a megfigyelés céljára, mert ott rendelkezésre állott a szükséges infrastruktúra.

A ritka csillagászati esemény nagy nemzetközi érdeklődést váltott ki. Az angolok, franciák, oroszok és svédek is küldtek ki megfigyelőket különböző helyekre. Az angolok James Cook kapitány vezetésével Tahitire is küldtek expedíciót. A dánok is úgy érezték, hogy részvételük a megfigyelésben növelné országuk presztízsét, ezért kérték fel Hell Miksát a korabeli Európa egyik vezető csillagászt, hogy a dán király megbízásából és költségén vegyen részt ebben a projektben.

Pinzger (1920: 67) kutatásaiból tudjuk, hogy 1767. augusztus 18-án kelt az a levél, amelyben felkéri Dánia bécsi követét: tudakolja meg, hajlandó lenne-e Hell Vardöhusba utazni. Hell szinte azonnal igent mondott, és az ősz folyamán megkapta a bécsi udvar és a jezsuita rendfőnök engedélyét is. 1768 elején választották ki Hell társul Sajnovics Jánost. Sajnovics szerint Hell választotta őt ki, Bartha (1983: 298) szerint rendje jelölte a feladatra. Hogy miért pont őt, arra az a hagyományos válasz, hogy a magyar – lapp nyelvhasználatra alkalmasabb volt a magyar anyanyelvű Sajnovics, mint Hell, aki feltehetőleg alig tudott magyarul. Ezt a feltevést Bartha vitatja. Egyrészt arra hivatkozik, hogy az út előkészítése során szó sincs a nyelvhasználatról, másrészt Hellnek P. Höllernek írt egyik levelére, amelyben ez olvasható „Csodálatos az Isten rendelkezése, hogy erre az expedícióra társul a nyelvünket ismerő P. Sajnovicsot rendelte” (Bartha 1983: 299, Pinzger 1927: 93).⁴ Ezzel szemben maga Sajnovics a *Demonstratio* bevezetésében így ír: „Ő [Hell] ugyanis ugyanazzal a jóindulattal, amellyel már régebben Bécsben maga mellé vett két évre segédcsillagásznak engem, most ehhez az északi expedíciójához is kísérőül választott, és magával vitt Finmarchiába, hogy társa legyen a munkában, főképp, ami a lapp nyelv vizsgálatát illeti.

Így hát magyarok járhattak a lappok között, vagyis próbára lehetett tenni T. Hell atya feltételezését a magyar és a lapp nyelv egyezéséről, amelyet már jóval korábban alakított ki magának Scheffer Lapponia és Büsching Geographia c. műve alapján, és amelyet gyakorta említett nekem az úton, vagyis össze lehetett hasonlítani a lappok szólását a magyarok beszédével, össze lehetett vetni a két nép szókincsét, s ami a döntő, a névszók és az igék összeszerkesztésének módját, az affixumok és a szuffixumok használatát” (Dem. 18). Ezt Bartha így kommentálja: „Csakhogy ezek a sorok már az expedíció után, az eredményes nyelvkutatás leírásában láttak napvilágot. Ezért azt a gyanút keltik, hogy Sajnovics utólag szerette volna bemutatni, mennyire előrelátóan járt el Hell az expedíció szervezésénél, ezzel is öregbítve rendtársa hírnevét.” (Bartha 1983: 299.)

⁴ Az eredeti latin szöveg: „Mira dei dispositio, quod socium linguae nostrae gnarum P. Sajnovics meae hujus expeditionis elegerim.”

Úgy gondolom, ezt a kérdést aligha lehet egyértelműen eldönteni, de két szempontot figyelembe kell venni. A fent említett P. Höllernek írt levélben Hell már biztosnak tartja a magyar és a lapp nyelv rokonságát, de azt írja, hogy azt titokban kell tartani, amíg megbízójuk (vagyis a dán király) elé nem tárják. A titkolódzás lehetett az oka annak, hogy az utat előkészítő levelezésben nincs szó a nyelvhasználatról és talán annak is, hogy Sajnovics naplójában sincs szó erről a témáról.⁵ Ami Isten csodálatos rendelkezését illeti, a mélyen vallásos emberek saját, helyesnek bizonyult döntéseiket is Isten akaratának tulajdonítják. Hell mondata így is értelmezhető.

Akármilyen megfontolások játszottak közre Sajnovics kiválasztásában, az biztos, hogy a választás sikeres volt, mind a csillagászat, mind a nyelvhasználat szempontjából.

Herman Ottó 1893-ban megjelent könyvében (*Az északi madárhegyek tájáról*) közzétette Sajnovicsnak rendtársához írt 11 levelét a vardői utazásról.⁶ Ezek jól kiegészítik a Naplót. A Bécsben kelt első levélben Sajnovics beszámol arról, hogy 1768. április 12-én érkezett Bécsbe. Már másnap fogadta őket Mária Terézia. Az uralkodó és a csillagászok jól elbeszélgettek. Mária Terézia azt is megkérdezte tőlük, hogy van-e jó bundájuk, és Sajnovics lelkére kötötte, hogy Helljét épen és egészségesen hozza vissza.

Az előkészületek után Hell és Sajnovics tehát 1768. április 28-án indult el Bécsből. Majdnem egy hónap múlva, május 25-én értek az akkor még Dániához tartozó Lübeckbe. Onnan a közeli Draventhallba mentek. Az ottani királyi várban június 1-én fogadta őket VII. Keresztély dán király, aki igen jó benyomást tett a tudósokra. Másnap sajátkezűleg aláírt levelet adott át nekik, amelyben utasításokat adott a két tudós útjával kapcsolatban. A június 2. és július 1. közti időszak a Naplóból hiányzik, de Sajnovics egyik leveléből (Napló 211) tudjuk, hogy június 9-én hajóval indultak tovább Lübeckből és másnap értek Koppenhágába. Innen július 2-án indultak tovább Svédországon keresztül Norvégiába. Július 14-én értek Krisztániába [mai neve Oslo]. A Naplóban július 16-án ez olvasható: „Ebéd Sturm öxellenciájánál.... Ez a szeretetre méltó művelt úr egy angol gyártmányú elektromos gépet hozott, melyet Wardöbe magunkkal kell vinnünk, valamint lapp nyelvtankönyvet és szótárt” (Napló 47). Ezek segítségével később megkezdheték a lapp nyelv tanulmányozását.

Július 30-án érkeztek Trondheimbe, ahonnan az expedíció céljaira felszerelt hajóval indultak tovább augusztus 22-én. Ötven napos hajózás után 1768. október 11-én érkeztek Vardö szigetére. Már korábban találkoztak lappokkal

⁵ Vagyis Hell már korábban gyanította a magyar és a lapp nyelv rokonságát, de ezt nem akarta addig nyilvánosságra hozni, amíg a helyszínen meg nem győződött róla.

⁶ A leveleket Szij Enikő (Napló 203–232) újra megjelentette.

(akiket Sajnovics a naplóban következetesen finneknek nevez). Fontos esemény történt a magyar – lapp nyelvhasználat terén október 3-án:

„Aztán a hegyek között Mauersundon keltünk át és végül 4 óra tájban *Kellviig* kikötőjébe futottunk be. [Másnap] ebéd Grön lelkész úrnál... Jelen volt Baade, a finn misszionárius is.” olvassuk a Naplóban (69.), illetve egy levelében: „3-án Kilingbe [Kjelvik] értünk; itt az idők mostohaasága miatt három napig a lelkésznél időzve alkalmunk volt a tengerparti finn lakókkal megismerkedni” (Napló 221.). Ennek a két idézetnek a *Demonstratio* egy passzusa ad jelentőséget, amelyben leírja, hogyan indult el a nyelvrokonság kutatása. „Midőn Mauersundban, egy finn határ menti kikötővárosban vesztegeltünk a kedvezőtlen szél miatt, felkerestük a városi kereskedőt. Épp ott volt T. Daass úr is, annak a népnek a misszionáriusa, amely a közeli tenger partján halászatból él, karéliainak (karjeliainak) nevezi magát, és úgy tartja, hogy Karjeliából érkezett egykor oda. T. Hell atya megragadta a kínálkozó alkalmat, és sok kérdést tett fel a lappokról, és hosszas beszélgetést folytatott a misszionáriussal nyelvükről, szokásaikról stb. Eközben véletlenül betért épp a házba egy karjeliai ember is, és T. Hell atya kérésére a misszionárius elimádkoztatta vele a Miatyánkot. S íme, néhány szót tökéletesen megértettünk, és a többi is úgy ejtette, ahogy eddig csak magyar embert véltünk beszélni. Ez a dolog megerősítette T. Hell atya sejtését és feltevését..., tudniillik, hogy a finn, a lapp és a magyar nép rokon egymással, és ettől kezdve szüntelenül hevesen biztatott, sarkallt, kért és sürgetett, hogy derítsem ki a magyar és a lapp nyelv közelebbi egyezését, mivel ő maga fontosabb teendőkkkel volt elfoglalva” (Dem. 36).

A kérdés az, hogy a fenti idézetekben egy esemény két különböző leírásáról van szó, vagy két különböző eseményről. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy Hell később tárgyalandó kézíratos feljegyzéseiben is említ egy hasonló esetet, amely szerinte Vardöhusban történt. Hell szerint „...szerencsés véletlen folytán egy mindkét lapp dialektusban, a finnmarchiaiban és a careliaiban is alaposan jártas levélhordó érkezett Wardöhusba.” Tőle gyűjtöttek careliai szavakat, amelyek „...a magyar szavakkal bizony csodálatos módon megegyeztek” (Dem. 140–141). Elég kicsi a valószínűsége annak, hogy rövid időn belül többször is megismétlődött ugyanaz a történet, de ma már aligha tudjuk kideríteni, hogy melyik verzió áll legközelebb a valósághoz.

Az biztos, hogy Hell és az ő ösztönzésére Sajnovics a vardői hónapok alatt intenzíven foglalkozott a magyar és a lapp összehasonlításával. Hell instrukciói alapján Sajnovics lapp szavakat gyűjtött a szárazföldről odaérkező lappoktól, és azokat a magyar helyesírás szerint lejegyezte.⁷ Latinra fordította a Leem-

⁷ A lejegyzés alapján alakult ki Hellnek az a meggyőződése, hogy a magyar helyesírás kiválóan alkalmas lenne a lapp nyelv számára. Ezt javasolták is Koppenhágába visszatérve. Sőt Sajnovics Porsanger norvég lelkész segítségével Leem kiadásra váró új lapp szótárát is

féle Nomenclatort [szójegyzéket] és Kauring helyi lelkipásztor segítségével Leem Grammatikájából kigyűjtötte a nyelvhasználatához szükséges alakutani információkat. Ezen kívül természetesen méréseket is végeztek, tanulmányozták a tenger élővilágát és irányították kis csillagdájuk építését. Élénk társasági életet éltek, Hell pedig gyógyászzal is foglalkozott. Végre a várva várt esemény időpontja is elérkezett, 1769. június 3-ról 4-re virradó éjszaka sikeresen figyelték meg a Vénusz átvonulását, és ezzel elérték az expedíció legfontosabb célját.

Nyolc és fél hónapos tartózkodás után június 27-én indultak vissza Vardö-ről, és 64 nap múlva, augusztus 30-án értek Trondheimbe. Itt szeptember 7-én meglátogatták Leem professzort a lapp nyelv kiváló kutatóját (Napló 115.) Érdekes lenne tudni, miről beszélgettek vele, de erről Sajnovics nem ír. Trondheimből a szárazföldön folytatták útjukat és 1769. október 17-én érkeztek vissza Koppenhágába, ahol még hét hónapot töltöttek. November 23-ára már elkészült Hell tudományos beszámolója (*Observatio transitus Veneris ante discum Solis*⁸), amit kinyomtatattak és egy példányt a szerző 1770. február 8-án átadott a dán királynak. Hell több előadást is tartott a Dán Királyi Tudós Társaságban méréseiről és megfigyeléseiről.

Sajnovics is szorgalmasan dolgozott és 1770. január 19-én, 26-án és február 9-én előadta disszertációját a Tudós Társaságban. Ekkor a *Demonstratio* kézirata már teljesen kész lehetett, mert egy hét múlva kérték kiadását a Társaságtól, és a könyv koppenhágai kiadása április 10-én meg is jelent. Május 15-én Sajnovics átadta Toth grófnak a Tudós Társaság elnökének a magyar írásmóddal írt lapp szótárt. A Tudós Társaság mindkét magyart tagjává választotta és a királytól is értékes ajándékot kaptak. Május 22-én utaztak el Koppenhágából és augusztus 12-én értek Bécsbe.

Hell szerepe a Demonstratio megszületésében

Bartha Lajos már évtizedekkel ezelőtt felvetett, hogy „...behatóbb vizsgálatot érdemel Hell Miksa szerepe, közreműködése a Demonstratio megalkotásában” (1983: 297). Ezt a vizsgálatot Bartha elvégezte és olyan eredményre jutott, amellyel teljes mértékben egyetérthetünk.

Mindenekelőtt kifejti, hogy Hell már fiatalkorában érdeklődött a történelem, különösen a magyar történelem iránt. Erre ösztönözték egyes bécsi professzorai, valamint az akkor kiadott Anonymus-féle Gesta Ungarorum is. Sajnovicstól tudjuk, hogy Hell már az utazás előtt olvasott a lappokról.

írta a magyar helyesírás szerint. A magyarok hazautazása után azonban maradt a Leem-féle régi helyesírás, és eddig a Sajnovics-féle változat kéziratát sem találták meg.

⁸ Megfigyelés. A Vénusz átvonulása a Napkorong előtt.

Sajnovics több helyen megemlíti, hogy Hell nemcsak bízta és ösztönözte a kutatásra, hanem maga is részt vett a munkában, pl. a rokonság gyanújába vett lapp szavak jelentésének kiderítésében. (Dem. 36.) Vardöhusban Sajnovics szavakat gyűjtött az odaérkező lappoktól Hell jelenlétében. „Ezeknek [a szavaknak] jegyzékét T. Hell atya állította össze, és a minden népnél közös dolgok szerepeltek benne, úgymint testrészek, emberi cselekvések, időjárási jelenségek, stb., stb.... [A szógyűjtésnek köszönhetően] ... a nyelvek egyezésében már magam sem kételkedtem, és amennyire köteles elfoglaltságom engedte, teljes erővel nekiláttam a vizsgálatnak. Hihetetlen, hogy eltökéltségem és gyorsaságom, amellyel a vizsgálatot végeztem, mekkora örömet és vigaszt szerzett T. Hell atyának.” Hasonló módon mutatja be együttműködésüket és saját szerepét Hell is egy töredékes kéziratban (Dem. 140). Bécsi helyetteséhez, P. Pilgramhoz 1769. április 5-én írt levelében azt olvassuk, hogy a tudományos körökben nagy meglepetést fog okozni a lapp nyelvvel kapcsolatos felfedezésük, amit Sajnovics az ő utasításai alapján dolgozott ki (Pinzger 1927: 68): „Én, akinek kezdettől fogva ez a sejtelmem volt a lappokról, adtam neki (t. i. Sajnovicsnak) néhány szabályt és kritériumot” – idézi Hellt Bartha saját fordításában. Ehhez Hell még azt is hozzáteszi: nagyon elégedett, hogy Sajnovicsot választotta útítársul, aki gyorsan és jól megtanulta a lapp nyelvet. Az is Hell ötlete volt, „hogy a szilárd magyar helyesírási gyakorlatot vezessék be a lapp könyvekben és írásokban” (Dem. 42).

Hell Bécsből is figyelemmel kísérte a *Demonstratio* újabb kiadását, levélben küldte el Sajnovicsnak a kínai nyelvrokonságra vonatkozó téves nézetét (Dem. 52–55). És bizonyára nem megalapozatlan Sajnovics kijelentése, hogy „T. Hell atya e munkáscskámat teljes jóindulattal, s akárha sajátját kezeli, és az *Expositio Litteraria* című könyvében harmadszor is kiadatja majd.” (Dem. 59).

Maga Sajnovics a mű utolsó soraiban így foglalja össze Hell érdemeit: „Eközben, ha a kiváló Királyi Tudós Társaság szigorú ítélete eme Demonstratióm javára szól, igen elégedett leszek magammal. De mindaz a gazdag haszon, amely ebből származik a tudományra és főleg a történettudományra egyedül T. Hell atya érdeme, hiszen ő kutatta, ő találta meg, és ő ismertette meg velünk a magyarok szülőhazáját. Ő vitt el magával saját jószántából Finmarchia partjaira. Ő bízottatott először, hogy kezdjek el kutatni. Ő sarkallt, hogy amit elkezdtem, folytassam, s ő tette lehetővé, feláldozva pihenését, segítő tanácsokat adva, tekintélyét latba vetve, hogy amit folytattam, befejezhessem” (Dem. 116). Az idézet első részére egyszerre jellemző a barokkos túlzás és a szerzetesi alázat, de az utolsó három mondat a szintisza igazságot tartalmazza. Hell érdemeit a *Demonstratio* megalkotásában az sem csökkenti, hogy bizonyos őstörténeti feltevéseiben tévútra jutott.

Hell Miksa őstörténeti nézetei

Hell esete jól mutatja, hogy azok is délibábos területre tévedhetnek, akik a finnugor nyelvrokonság kérdésében egyébként helyes álláspontot foglalnak el. Hell őstörténeti nézeteit két forrásból ismerhetjük meg: a *Demonstratio*-ból, illetve kéziratos hagyatékából.

Az előbbiből két részletet emelnék ki, amelyek utólag kerültek bele a mű nagyszombati kiadásába. Az egyik a kínai kérdés, amelyre fent már utaltam. Sajnovics (Dem. 52) így adja elő Hell véleményét: „...a kínaiak az ősei vagy minden ázsiai népnek, sőt a magyaroknak is, vagy legalábbis az ázsiai nyelvnek, azaz: a magyarok legősibb dialektusát a kínai dialektusokban kell keresni.” Ezután több lapon sorolja fel Hell állítólagos bizonyítékait, megtoldva azokat sajátjaival is. Itt most eltekintek a „bizonyítékok” felsorolásától, illetve cáfolatától, hiszen ennek a kérdésnek semmi köze a könyv alapvető céljához: a magyar – lapp nyelvrokonság bizonyításához.

A másik részlet Karéliával és lakóival kapcsolatos: „Ebben a művében⁹ T. Hell atya (mint azt a minap Bécsből írt leveléből tudom) az ungarusok, a magyarok és a lappok közös eredetén kívül komoly bizonyítékokkal igazolja azt is, hogy általában számos, magyar nyelven beszélő népnek a finnek az ősei. A Magyarországon lakó nemes-nevezetes magyar nemzetnek pedig Karélia, helyesebben Karjelia finn tartomány volt az őshazája, és a karjéliaiak a magyaroknak és az ungarusoknak az ősei” – írja Sajnovics (Dem. 108). Következik a helynév Hell féle, légbőlkapott magyarázata (magyar *kar* + *jel*), hivatkozva Karélia címerére, amelyben két egymásnak feszülő, fegyvert tartó kar látható¹⁰.

Mint már említettem Hell nagyszabású háromkötetes munkát tervezett a nyelvrokonság és a magyar őstörténet kérdéseiről *Expediatio Litteraria ad polum arcticum* címmel. Ez végülis nem készült el, de az első kötet tervezete kéziratban fennmaradt és Szíj Enikő közli is (Dem. 145). Ehhez a műhöz Hell számos feljegyzést készített, amelyek (vagy másolataik) 1850 táján Pestre kerültek. A Magyar Tudományos Akadémia Wenzel Gusztáv történészt és Reguly Antalt bízta meg a kéziratok átvizsgálásával. Reguly Antal levelező tag 1851. május 24-én olvasta fel az Akadémián tudósítását *Hell Miksa historiai kéziratai azon részéről, mely a magyar–finn kérdést tárgyalja*. A tudósítás a maga korában két helyen is megjelent, és Szíj Enikő is közölte (Dem. 139–144). A kéziratban Hell elmondja, hogy a Wardöehusban hallott careliai szavak alapján arra a következtetésre jutott, „...hogy a mi neves nemzetünk a finnlandiai carjalaiak és caianiaiak¹¹ jeles népével nagy valószínűséggel hajdan

egy volt” (Dem. 141.) Majd egy térképen elkezdte „...vizsgálni Carelia folyó- vagy más helyneveit, és – teremő Isten! Mennyire megdöbbenem, amikor észrevettem, hogy egyes nevek, amelyeket leolvastam, majdhogynem tiszta magyar szavak, és ugyanaz a jelentésük, mint magyarul” (uo. 142.) Reguly, aki kiválóan tudott finnül, rögtön észrevette, hogy a Hell által említett helynevek egyszerűen megmagyarázhatók a finnből.

Hogy csak egy példát hozzak. A *Megijerv* tónevet Hell a magyar *Megyeri* szóból magyarázta. Reguly azonban rámutat, hogy a két szónak semmi köze egymáshoz, mert a tó neve a *mäki* 'domb' és a *järvi* 'tó' szavakból álló összetett szó. Ugyanígy cáfolja Reguly Hell többi helynévmagyarázatát is. És nem tud mit kezdeni azzal a kis térképpel sem, amely a magyarok állítólagos őshazáját ábrázolja a Ladoga és az Onyega tó vidékén. A térképet Hell rajzolta, és rézmetszet is készült róla (Dem. 148–149).

Az említett őstörténeti baklövések mitsem csökkentik Hell érdemeit csillagásként és a *Demonstratio* szellemi atyjaként. A német származású Hell Miksa felnőttkorára jó magyar hazafi lett, aki sokat tett a magyarországi tudományért és a nyelvrokonság felderítéséért. És akire méltán emlékezhetünk születésének háromszázadik évfordulója alkalmából.

Irodalom és rövidítések

- Bartha Lajos (1983), Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet”. Nyelvtudományi Közlemények 85: 297–304.
 Dem. = Sajnovics János, *Demonstratio, idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Szerk. Szíj Enikő. ELTE, Budapest 1994.
 Domsa Zsófia (2015), Hell Miksa és Sajnovics János vardői utazása. In: PSAT – Pro Scientia Aranyérmesek IX. Konferenciája 2014. 135–140.
 Holovics Flórián (1972), Sajnovics János a Demonstratorról. Magyar Nyelv 68: 493–501.
 Napló = Szíj Enikő (szerk.), Sajnovics Naplója. ELTE, Budapest 1990.
 Pinzger Ferenc (1920), Hell Miksa emlékezete I. rész. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
 Pinzger Ferenc (1927), Hell Miksa emlékezete II. rész. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Csúcs Sándor

⁹ Az *Expediatio Litteraria* c. tervezett, de el nem készült könyvről van szó.

¹⁰ Erről már írtunk lapunk idei első számában az 5. oldalon

¹¹ Ez bizonyára a finnországi Kajaani tartományra utal.

A kölykét féltő réti öreg, a tarka nőstény kutya és a szárnyas fajta sok állat

a Reguly-hőseinek és a formulán alapuló epikus költészet

Reguly Antal 1844 telén igen értékes folklór anyagot jegyzett le egy idős hanti énekestől, Nyikilov Maximtól. Ennek nagy része műfaját tekintve hősének – szám szerint tizenkettőről van szó –, amelyek változatos terjedelműek: a legrövidebb alig több mint 600 sor, a leghosszabb pedig csaknem 2800 sor. Az átlagos terjedelem 1000 és 2000 sor között van – összehasonlításképpen: a Toldi 12 éneke az előhanggal együtt csaknem 1700 sorból áll. A hanti hőseinek összterjedelme pedig csaknem 17.000 sor. Hogy ezt is viszonyítani tudjuk valamihez: a Régi-Kalevala kb. 12.000 sorból állt, a végleges Kalevala pedig majdnem 23.000 sorból.

A Reguly gyűjtötte hanti hőseinek stílusát sokan sokféle szempont szerint kutatták már. Ami azonban a nemzetközi folklórisztika egyik legfontosabb iránya a verses epikus folklór vizsgálatában, – nevezetesen annak kutatása, hogy miként megy végbe nagy terjedelmű epikus alkotások előadása – az a Reguly-hőseinek vizsgálatában kevésbé érvényesül.

Hogyan lehetséges több ezer sornyi szöveg megjegyzése és előadása? – Ez a kérdés már a homéroszi eposzok kapcsán is foglalkoztatta a kutatókat. A szerbiai élő epikus folklór vizsgálata a XX. században arról győzte meg a folklóristákat, hogy nem a szöveg megjegyzéséről vagy „tárolásáról” van szó, hanem bizonyos tanult készségek és többé-kevésbé állandó formájú szöveg-egységek birtokában az énekek spontán megalkotásáról. Ezeknek a – nem is mindig pontosan ugyanúgy elhangzó – szövegeknek az alapegységeit formulának és szubformulának, a belőlük felépülő, egyazon hősénekben és hőseinek között is ismételtető nagyobb egységeket pedig típusjelenetnek nevezték el. A formula például kifejez egy mozdulatot egy cselekménysorból, vagy részeseleményt valamilyen jelenetből. Egy szigvai hanti példával élve az, hogy a főhős felemeli szabályját, hogy lesújtson az ellenségre, és eközben megvillan a fegyver, rendszerint olyan megfogalmazásban jelenik meg, hogy a hős az ellenség feje fölött „*égi bálvány szentséges tüzet gyújt*”. Az a cselekvéssor, amelynek során szinte rituálisan kivégzi az ellenfelét, több ilyen jól bejáratott sorból vagy sorpárból tevődik össze. Ezek a modulok teszik lehetővé, hogy az énekes az előadás során alkossa meg az epikus ének egészét. Ez az eljárás annyira meghatározó a folklór epikus énekek előadásában, hogy például egyes vélemények szerint a homéroszi eposzok szövege csaknem 100%-ban ismétlődő elemekből áll. – E kutatások atyjának, noha az erről való gondolkodás természetesen korábban kezdődött, Milman Parry (1902–1935) és Albert B. Lord (1912–1991) tekinthető.

Kiszámítható és automatikus?

Mit jelent valójában az, hogy az énekes készen tárolt formulákból építi fel a szövegeket? Mennyi formula áll rendelkezésre? Mennyire változatlan a szövegük? Az alábbiakban – távolról sem folklórisztikai elemzést tűzve ki célul – Nyikilov Maxim formulakezelésének néhány jellemzőjére mutatok be példákat.

A párharcok bizonyos fajtáját leíró típusjelenetek áttekintéséből¹² az a kép bontakozott ki, hogy a formulák nagyon is kiszámíthatóan követik egymást. Az egyik hősének szövegében (*Jeli város éneke*) a típusjelenet sokszori előfordulása során minimális eltéréssel ismétlődtek ugyanazok a formulák. Ugyanilyen párharc (típusjelenet) szintén sokszor szerepel egy másik hősének szövegében (*Obdorszki ének*). Ott viszont az énekes kétféle jelenetet épít fel a rendelkezésre álló formulákból: egy kegyetlen, véres altípust, amelyben az ellenség táborából ölnek meg valakit, valamint egy kíméletesebb, a teljes legyőzéshez tartozó, megalázó rituálét elhallgató altípust, amely a főhős táborához tartozó, fiatal rokonok halálát írja le.

Random választás?

Olyan típusjelenet is van azonban, amelynek megvalósulásaiban a formulák közötti választás nagyon változatos. Az, amelyről szó lesz, nem is feltétlenül jutna eszünkbe ilyen címke alatt, mert inkább valami akciódús eseményt gondolnánk típusjelenetnek. A tél végéről, illetve a kezdődő tavaszról szóló leírás azonban eleget tesz a kritériumoknak: az énekes repertoárjában többször is előforduló, formulának tekinthető részekből épül fel, és egyébként az idő megváltozásának folyamata események soraként jelenik meg.

A tavasz beköszöntét leíró részlet számos hősénekben szerepel – és még olyan is előfordul, hogy nem is csak egyszer (*Szoszvaközépi ének*). A tavaszodást leíró részek változatos hosszúságúak, 18-20 sortól kb. 40 sorig terjedhetnek. Egy jellemző példát mutat be (1):

- (1)
*Így lévén a dolog
 havas hosszú telet elfogyasztjuk,
 a jeges hosszú telet fogyasztjuk.
 Num Tórum atyánk
 meleg torkú torkos szelet támaszt,
 csöndes nyelvű nyeltes szelet támaszt.
 a tavaszodó kedves időt szerez*

¹² Elhangzott az érdi Magyar Földrajzi Múzeum által 2019 szeptemberében rendezett *Reguly 200* című konferencián. Az ebből készült írás megjelenés alatt áll.

*a tavaszodó gyönyörű szép időt nyit.
 Olvadó hó végére jutunk,
 olvadó jég végére jutunk.
 A táplálékos Ob forrásvidékéről,
 a halas Ob forrásvidékéről,
 fejes jég fejét emelinti
 a nyakas jég nyaka emelkedik
 A télen fagyott födeles jegünk vége
 a táplálékos tenger vége felé
 leányszállító bűvös útra kel,
 fiúszállító vigasságos útra kel.
 Azután pedig, a mint a télen fagyott födeles jegünk elment,
 a mint a télen fagyott födeles jegünk elvívódott
 a jég után kedves időt szerez, (t.i. Num-Tórum)
 a jég után gyönyörű szép időt nyit.
 Aranyos hét napot szerez,
 A tengerünk vizecskéje
 ügyes leányasszonyod anyád varrta
 gyökérfonatos szájú jeles nyírhéj edényből öntenék, úgy omlik,
 mintha csak ügyes asszonyanyád csinálta
 fonott szájú jeles nyírhéj edényből [öntenék], úgy omlik.
 (A Nat folyó melléki nép éneke 1203–1231)*

Mennyi formulával gazdálkodik?

Bármilyen gazdagnak tűnik a fenti részlet, az énekes a tavaszhoz köthető formulákból mindössze 8-at használ ezúttal – miközben a Reguly-hőse énekek alapján legalább 15-öt lehet azonosítani (2):

- (2)
- A [a havas-jeges tél végére érünk]
 - B [Num-Tórum (hideg vagy meleg) szelet támaszt]
 - C [eső szemerkél]
 - D [az emberek a házban ragadnak]
 - E [tavaszi idő kezdődik, amikor a gyerekek is ki tudnak menni]
 - F [hóolvadás]
 - G [a jégzajlás hangja olyan, mint a bocsát féltő medve bömbölése]
 - H [a jég már darabokban mozog]
 - I [a jégtáblák egymásra tolódnak]
 - J [folyóágakat elzáró jégtorlódások]
 - K [az erdő foltos, mint a tarka nősténykutya bőre]
 - L [Num-Tórum jó időt nyit]

- M [áradnak a vizek, mintha edényből öntöznének]
- N [érkeznek a madarak dél felől]
- O [visszatér a hideg]

A melegebb idő beköszöntét jelzi: A–F; a jégolvadást írja le: G–J; a jég elvonulása utáni enyhébb időt jeleníti meg: K–N. (Az O-val jelölt formula A szoszvaközépi ének-ben fordul elő, annak mindkét tavaszjelenetében.) Vagyis minden fázist több formula is képvisel, amit a jégzajlást elmesélő fordulatok felsorolása illusztrál G-(3), H-(4), I-(5), J-(6):

- (3)
- Az áradásos torkolatú sok folyó
 a tágas Ob vize felé
 kölyke szorított réti öreg (é. medve) morgó torkával ülepszik (tkp. ülepedik),
 a jégvizestorkolatú sok patak torkolata (tkp. torkolatunk),
 a tágas Ob vize felé
 kölyke szorított erdei öreg morgó hangjával liheg.
 (Obdorszki ének 0743–0748)*

- (4)
- A táplálékos Ob forrásvidékéről,
 a halas Ob forrásvidékéről,
 fejes jég fejét emelinti
 a nyakas jég nyaka emelkedik
 (A Nat-folyó melléki nép éneke 1212–1215)*

- (5)
- A télen fagyott folyóvonalai jegünk vége
 a táplálékos tenger torkolata felé
 leányszállító bűvös útra ülepedik,
 a halas Obunk jege
 a télen fagyott ragyogó jegünk vége
 fiúszállító drága útra ülepedik
 (OBFA 0963–0968)*

- (6)
- A fekete vízű táplálékos Szoszva [folyónk] vizecskéje
 a télen fagyott folyóvonal jegét
 két folyóvonal jegét egy folyóvonalba szorítja
 három folyóvonal jegét egy folyóvonalba veti.
 (Jeli város éneke 0244–0247)*

Ezek bármelyike képes jelezni, hogy jégzajlás van. Végző soron tehát az idő megváltozását kevés formulával is jól ki lehet(ne) fejezni. Van is példa öt formulából való építkezésre (*Obdorszki ének* 0734–0752), de van 11 ilyen építőelem használatára is (*Szoszvaközépi ének* 0155–0191). Ez utóbbi a leghosszabb hősnének egyike, a nagyobb formulaszám akár az elbeszélés általános ráérősségével is kapcsolatban lehet. Számos esetben áll 8 formulából (de nem ugyanazokból) a tavasz leírása. Az áttekintett részletekben a formulák felhasználása így alakul (7):

(7)	
BCFGN	5 (<i>Obdorszki ének</i> 734–752)
ABEFHILM	8 (<i>Nat-folyó melletti nép éneke</i> 1203–1231)
ABFCMJHI	8 (<i>Jeli város éneke</i> 228–259)
ABCBEIGM	8 (<i>Ob falu éneke</i> 944–981)
AEFGKNBO	8 (<i>Szoszvaközépi ének</i> 1406–1426)
ABDBEFBGKBO	11 (<i>Szoszvaközépi ének</i> 155–191)

Mire jó egy típusjelenet?

Először azt nézzük meg, hogy a cselekményen belül hol szerepel a szokásosnál kevesebb (5) formulából álló típusjelenet. Az *Obdorszki ének*ben a főhős egy sikertelen összecsapás után huzamosabb ideig az erdőben bujdosik, majd elfogy az ennivalója, így nagyon rossz fizikai állapotba kerül. Ezután következik a tél–tavasz fordulójának leírása, majd a rokonsága rátalál a legyengült hősrre. Így ez a rész nem választ el különálló részeket a cselekményben, csak azt fejezi ki, hogy a hős bujdosása sokáig tartott. A formulasor: BCFGN, vagyis nemcsak a formulák számában mutat eltérést a legtöbb tavaszjelenettől, hanem a kezdete is más. Az összes többi ilyen rész ugyanis a klasszikus télidőből indul ki (A) (lásd fent, továbbá (8)):

- (8)
*Miután a dara-havas hosszú telet [így] fogyasztottuk
 a darajeges hosszú telet [ígyen] megültük, ...*
 (Szoszvaközépi ének 1406)

Térjünk vissza ezután a fent teljes terjedelmében idézett tavaszjelenethez a *Nat-folyó melletti nép énekéből* (1)! Ez a hősnének feleségszerző hadjáratot mesél el: hosszas előkészítés és egy rendkívül komótosan előadott haditanács után harcostársaival felkerekedik a hős, de első útjukat nem kíséri szerencse, mert víziszörnyek tépázzák meg a csapatot. Hazatértük után a hős öccse komoly kovácsmunkába fog, vélhetőleg a veszteségek pótlására és soraik újrendezéséhez. A tél elmúltával indulnak el a küldetésre, és ezt a két részt

választja el a tavasz beköszöntének jelzése, amely az alábbi formulákból tevődik össze: ABEFHILM. A részlet tehát a cselekmény tagolásával is összefüggésben lehet.

A *Szoszvaközépi ének* szintén feleségszerzést elmesélő hősnének. A főhős nagyon szeretne magának asszonyt találni, de csak nem hallja híret megfelelő lánynak. Egyszer észreveszi, hogy az egyik testvére titokban elmegy (mint utóbb kiderül, kémlelődni). Ezután beáll a hosszú tél, jön a tavasz, és a fivére csak ezután tér haza a hírekkel, amely után elindulnak az asszonyszerző hadjáratra. Az első „tavaszjelenet” (0155–0191) lehet a késleltetés eszköze, vagy nevezhetjük a hosszas előkészítés részének, amely megelőzi a hős aktívvá válását.

Ez a „tavaszjelenet” különbözik az előbbiektől. A formulák sorában (ABDBEFBGKBO) két dolgot lehet észrevenni. Egyrészt kevés a tényleges enyhülésre utaló (jégzajlás, áradás) formula, ezzel a formulasorral csak az időjárási ingadozásokat írja le az énekes. Vagyis távolról sem arról van szó, hogy pontosan ugyanazt a típusjelenetet pontosan ugyanazokból a formulákból állítja össze az énekes. Terjedelmében és tartalmában is variálja még ezt a cselekmény szempontjából kisebb jelentőségű részletet is.

A formula formája

Emellett a fent vizsgált részletben a B jelű formula négyszeri előfordulását is érdemes megnézni (ABDBEFBGKBO). Ez az ismert, töisméltéses megfogalmazás: *Num-Tórum meleg / fagyos / hideg / alvidéki torkú torkos szelet támaszt*, mindkét irányú változás kifejezésére jól alkalmazható. Vagyis a formulán belüli tartalmi variációs lehetőségeket is ki lehet használni a típusjelenet felépítésekor (9) (10) (11) (12):

- (9)
*[Num-Tórum atyánk] fagyos torkú torkos szelét ím előhossa,
 hideg orrú orros szelét pengeti,*

- (10)
*A felső égben lakó férfi atyánk
 meleg torkú torkos szelet támaszt ím,
 csöndes torkú torkos szelet támaszt ím,*

- (11)
*A délvideki ember szögelete felől
 meleg torkú torkos kis szél kis fúvását támasztja.*

(12)

*Ezenközben a felső-égben lakó férfi apánk
az alvidéki tenger felől
alvidéki torkú torkos szelet támaszt (é. északi szelet),*

A fenti négy részlet egyben azt is illusztrálja, hogy ugyanannak a formulának az aktuális megvalósulásai nyelviileg is változatosak. Különbözhetnek abban, hogy egyáltalán paralel sorokban vannak-e megfogalmazva (9) (10), vagy anélkül (11) (12). Eltérhetnek maguk a paralelizmusok is attól függően, hogy hány elem ismétlődik változatlanul, és hányhoz tartozik módosított elem a következő sorban, vö. (13) (14):

(13)

<u>fagyos</u>	<u>torkú</u>	<u>torkos</u>	szelét...
<u>hideg</u>	<u>orrú</u>	<u>orros</u>	szelét...

(14)

<u>meleg</u>	torkú	torkos	szelet...
<u>csendes</u>	torkú	torkos	szelet...

A nyelvi megformáláshoz tartozik továbbá, hogy a hanti eredetiben két különböző ige van a fenti formulákban (a magyar fordítás három különféle igét használ: *megnyit, penget, támaszt*). Megjegyzendő, hogy a magyarra egyes szám harmadik személyű, jelen idejű igével fordított szavak helyén a hanti eredetiben nyelvtani szempontból kétféle igealak található. Ezek jelentéktelen apróságnak tűnnek, de ugyanazt húzzák alá: az énekmondás során távolról sem változatlan, megkövült formulák automatikus felmondásáról van szó.

A formulák zsonglőrje

Egy epikus énekes komplex énekköltői technikáját valószínűleg lehetetlen minden ízében feltárni (pusztán a formulakincsre koncentrálna pedig különösen abszurd cél lenne). A tavaszt leíró, illetve az idő múlását jelző típusjelenet rövid áttekintéséből a következő kisebb megfigyeléseket lehet tenni. Reguly énekese a jelek szerint bőséges formulakészlettel rendelkezhetett, nem egy esetben a releváns formuláknak csak egy részét használta fel a típusjelenet megalkotásakor. Lehetséges, hogy különféle szempontok szerint válogatott a formulák közül (pl. a cselekmény által meghatározott kívánalmak, tartalmi szempontok stb.), amelyek kutatása itt most nem lehetett cél. Az is lehetséges, hogy a gazdag formulakészlet egyszerűen csak nagy szabadságot engedett számára – mai kifejezéssel élve „lazán”, magabiztosan komponálhatott. A szöveg változatossága – sok más stiláris eszköz variabilitásáról ezúttal nem

beszélve – az alábbiakban rejlik: (i) a formulák közüli választásban (vagyis hogy a teljes formulakészletből az énekes mennyit mozgósít az adott típusjelenetben); (ii) a formulákon belüli tartalmi variációban (*hideg torkú torkos szél / meleg torkú torkos szél*); (iii) a formulák megfogalmazásában a potenciális stílusesszók szempontjából (pl. paralelizmus); (iv) a formulák változatos megszövegezésében (szinonimák használata); (v) grammatikai variációk alkalmazásában, természetesen a hősénekes nyelv adta kereteken belül. Mindez merevséget nélkülöző, eleven szöveggé teszi a hősénekeket – egyéb stiláris kötöttségeik ellenére is.

Az tehát, hogy a szigvai hanti hősénekek előadója, Nyikilov Maxim milyen nagyformátumú, kiváló énekes volt, kirajzolódik a formulakészlet kezeléséből is, ami aláhúzza Reguly Antal munkájának jelentőségét. E hősénekeknek azonban csak régi kiadásai vannak, azok is korlátozottan elérhetők, valamint a magyaron kívül német fordítás készült hozzájuk, ami nem kedvez nemzetközi ismertségüknek – pedig a gyűjtött anyag óriási értéket képvisel a nemzetközi folklorisztika számára is.

Szövegkiadások

- Osztják népköltési gyűjtemény. Reguly Antal hagyatéka és saját gyűjtései alapján közléteszi Pápay József. 1905. Hornyánszky Viktor – Hiersemann, Karl, Budapest – Leipzig.
- Osztják hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Közléteszi: Zsirai Miklós. 1944. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Osztják (chanti) hősénekek II. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Közléteszi: Zsirai Miklós. 1951 Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Osztják (chanti) hősénekek III/I. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékából közléteszi Fokos Dávid. 1963. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Osztják (chanti) hősénekek III/II. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékának felhasználásával közléteszi Fokos Dávid. 1965. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Sipos Mária

✱

Bölcsőm

Szvetlana Gyinyiszlomova manysi író 1960. március 17-én született. Magyarországon is jól ismerjük 2008-ban megjelent *Vízcepp* c. verseskötetéből. Tavaly a kolozsvári finnugor kongresszuson megajándékozott legújabb, 2017-ben megjelent kötetével. A kötet magyarul és oroszul írt verseket és novellákat tartalmaz, valamint bemutatja grafikai alkotásait is. Ebből a kötetből származik a *Bölcsőm* c. novella, amelyet Horváth Csilla fordított manysi eredetiből. Ezzel emlékezünk meg az író születésnapjáról. Következő számunkba hosszabb tanulmányt tervezünk az említett kötetéről, az író életéről és munkásságáról. *A szerk.*

Nagyon szerettem és szeretem szülőfalumat, Szoszvát. Az iskola befejezése után hajóskapitány-képzésre kezdtem járni Hanti-Manszijszkban. A tanítási szünetben Berjozovába repültem, másnap onnan kellett volna továbbutaznom Szoszvába. Emlékszem, az utazás első napja nem bizonyult eredményesnek, miután rövid ideig Berjozovó fölött köröztünk, a repülő visszafordult Hanti-Manszijszkba. Másnap reggel újra kimentem a reptérre, délre már Berjozovóban voltam. Találkoztam a barátaimmal, egész estig a reptéren ültünk. Habár az utcán csikorgott a fagy, mi abban reménykedtünk, hátha mégis felszáll egy helikopter. Végül semmilyen járat nem indult, visszatértünk hát a városba, hogy egy ismerősünknel éjszakázzunk. A berjozovói főutcán haladva a posta melletti buszmegállóhoz értünk, a buszmegállóban két srác ült. Odaléptem hozzájuk, hogy gyufát kérjek. Egyikük, a magasabbik váratlanul felpattant, én csak a kés villanását láttam. Olyan hirtelen történt a dolog, hogy kitérni, meglepődni nem is volt időm. Csak arra emlékszem, ahogy a buszmegálló kopott, hideg padlóján feküdtem. Emlékszem, ahogy nekiütődtem, emlékszem a fémlap hidegére, aztán a fájdalomra. A hideg először csak a seb környékén jelentkezett, aztán ahogy a vérem hűlni kezdett, a hideg az egész testem elárasztotta.

Kiáltás-féle zajokat hallottam, mintha emberek közeledtek volna. Tekintetemmel kerestem a hangok forrását. Talán az jön, aki leüjtött, talán azok, akikkel együtt érkeztem. Emlékszem, mennyire nem akartam tizenhét évesen itt hagyni Isten fényes világát. Szerettem volna észak felé nézni, amerre a falum is van, de a buszmegálló világoskék fala útját állta tekintetemnek. Nem emlékszem, vajon csak gondolatban, vagy hangosan mondtam ki utolsó szavaimat: „Anyu, segíts, anyukám!” Most már tudom, anyám is éppen rám gondolt, egész nap engem várt, de mivel a szerencsétlen időjárási körülmények miatt a helikopter nem szállt fel, ezen a világon többé nem találkozhattunk.

Emlékszem, hogy ragyogtak felettem az utcai lámpák, mintha csak azon versenyeztek volna, hogyan segítsenek, hogy le ne zárjam szemeimet, melegíteni akartak engem. Az egyik villanykörte annyira izzott, hogy fel is robbant, mintha csak lélegzethez akarna juttatni, az apró üvegdarabkák aztán lassan a

hótorlaszra hullottak. Most már tudom, ez a hótorlasz testem utolsó nyugvóhelyének szimbóluma volt.

Emlékszem, hogy villództak fölöttem nyugtatólag-melegítőleg az ég csillagai. Ezután hirtelen megláttam nagyanyám a buszmegálló sarkában ülni. Hozzám lépett, a sapkát párnaként a fejem alá tette, levette rólam az esés közben kihatott hátú dzsekim. Tekintetével jelezte, hogy nem vagyunk egyedül. Csakugyan, odelépett mellém apám, az arcán vidám boldogság ragyogott. A kezét nyújtotta, én is, így köszöntöttük egymást. A karom valami ragadós, vörös anyag borította. Sokáig bámultam a kezem, mire megértettem, hogy vér, ettől elszégyelltem magam. Így telt az én két világ között töltött időm. Nehéz állapot volt, Isten segített, nem szenvedtem sokáig. Apám és nagyanyám megszántak, előttem léptek a túlvilágra. Igaz, előbb evílág számára próbáltak megmenteni, melegíteni igyekeztek, és segítséget hívtak. Apám addig verte a postaépület ajtaját, ablakait, míg meg nem hallották. Az ór ijedten kiáltott rám: „Kitartás, fiam!” Aztán autóért szaladt. Kis idő múlva már egy fekete Volgával vitt a kórház felé.

Nyekraszov szavai jutottak eszembe:

„Ó, Volga, bölcsőm és hazám,
szeret-e más ily igazán?
mikor még minden szendereg¹³”

Úgy tűnik, erről a Volgáról tanultam hát annyit. Nekem mindig azt akaródzott inkább mondani: „Ó, Szoszva, bölcsőm és hazám, szeret-e más ily igazán?”. Így, bár nagyon szerettem volna hazajutni, éjjel, mikor még minden szendereg, utolsó óráimban idegen földön szenvedtem egy bölcsőként ringató Volgában. Így indult hát el lelkem, hogy a harmadik világban örök álmát aludja. Első életem születésem előtt anyám méhében töltöttem, második életemben a föld színén jártam, harmadik életem öröklétig tart.

Emlékszem, az engem szállító autó rendszámában három nyolcas volt. Hiába lép az ember a következő életbe, valami mindig hátramarad. A nyolcas szám a végtelen szimbóluma. Miután az autó a kórházhoz ért, egy hordágyon a sürgősségre vittek. Ezt már fentről láttam, a lelkem lebegett, csak a testem maradt odalenn. Nénikéim-bácsikáim magukhoz vettek, csak a kihűlt testem maradt alant. Tudtam, hogy a testemet vizsgáló orvos hamarosan szétárja a karját és azt mondja: „Sajnos nincs mit tenni, már halott, tehetetlenek vagyunk”. Mintha tudná, hogy én közben fentről könyörgök, tegyen valamit a testemmel, talán Isten megsegít, a testem lélegezni kezd. A lelkem talán visszafordul a testemhez. Ha anyám vagy rokonom a közelben lettek volna,

¹³ Fodor András fordítása.

sírásuktól biztosan magamhoz tértem volna. Anyám éjjél után értesült a hírről, sírásának hangja ide nem hallatszott fel, továbbléptem. Figyeltem, testem hogy viszik haza. Sok évvel távozásom után is resteltem, hogy anyámnak fölösleges fájdalmat okoztam. Akkor, mint egy kisgyerek, nem értettem, amit mond. Engedetlen voltam, ahogy gyerekkorban szokás.¹⁴

A mostani világom másféle, itt más módon kell élni, az éveket itt nem számoljuk. Már öt éve élek itt. A lenti élet módjára élünk itt is. A rokonok együtt élnek. Hallunk, látunk benneteket, köztetek járunk, körülveszünk titeket, fölülről nézünk rátok. Ti is megpillanthattok engem. Így, ha szabad, ha nem szabad, néha még tréfálok is: „Szoszvában élek, itt jöttem világra, itt növekedtem, anyám ölében ültem”.

Szvetlana Gyinyiszlamova

Reguly és Sjögren

Ez az írás tulajdonképpen Reguly-könyvem mellékterméke. Reguly kapcsolata Sjögrennel az egész életmű szempontjából nem volt döntő jelentőségű, de érdekes adalék mindkettőjük portréjához.

Az első kérdés természetesen az, ki volt Sjögren. Andreas Johan Sjögren (1794–1855) finn parasztcsaládba született. Tehetségének és szorgalmának köszönhetően elvégezte a gimnáziumot, majd a turkui egyetemen szerzett diplomát. Már ekkor kialakult érdeklődése a rokon nyelvek iránt. Szentpétervárra ment, hogy az ottani könyvtárakban továbbképezze magát. Eleinte házitanítóként kereste kenyerét, majd könyvtáros lett, végül kinevezték a pétervári Tudományos Akadémia tagjának. Több kutatóutat is tett, ezek közül legfontosabb kaukázusi útja volt (1835–1838). Elsősorban nyelvész és történész volt, a finnugor filológia úttörői között tartják számon.

Reguly egy szüleinek írt és az Atheneumban publikált levelében így ír: „Első látogatásom más nap¹⁵, a követnél volt; a második Sjögren academicusnál, ki született finn, s különösen finn studiumokkal is foglalatoskodik.

¹⁴ A novella orosz változatában a visszaemlékezés némiképp máshogy hangzik: „Emlékszem, mint egy engedetlen gyerek, hol nagyanyámhoz, hol apámhoz bújtam, sokáig maradtam a testem mellett, vártam, mikor jönnek érte és viszik haza. Így, évekkal később, nagyon szégyellem, hogy ennyi szenvedést okoztam anyámnak. Az ilyen érzések nem evilágra valók, talán a fiatal korommal magyarázhatók.”

¹⁵ Vagyis Pétervárra érkezése másnapján, 1841. június 12-én.

Munkáival még Helsingforsban ismerkedtem meg, azok igen alaposak: kár hogy szemei gyengesége miatt most már keveset tehet a tudományokban. Egyik szemére egészen vak. Rám nézve fontos férfi, kár hogy most két hónapig nála nélkül kell lennem, mert a nyarat falun tölti, hová most hétfőn már ki is rándult” (idézi Szij é. n. 148–149).

Sjögren nevét Magyarországon is ismerték. Amikor Reguly anyagi támogatást kért a Magyar Tudományos Akadémiától, kapott 200 forintot és egy hosszú listát a támogatás fejében elvégzendő feladatokról. Az első négy feladat Sjögrenhez kapcsolódott: ismerkedjen meg Sjögrennel, tudakolja meg véleményét a finnugor nyelvrokonságról és a finnugor nyelveket ért idegen hatásról, a finnugor és a kaukázusi nyelvek esetleges rokonságáról és a zürjén nyelvről. Ezt a listát Reguly Péterváron kapta meg, és – mint a fenti idézetből kiderül – már korábban megismerkedett Sjögrennel.

Még egy apró epizódot érdemes megemlíteni kettejük életéből. Reguly már 1840 őszén a finnországi Vaasaban lefordított magyarra egy finn népdalt, amely azután megjelent az Athenaeum c. lapban. Ennek a kezdősoráról (*Jos mun tuttuni tulisi* 'Ha a kedvesem eljönne') ismert szerelmi dalnak nagy irodalma van. Cikkünk témájához annyi köze van, hogy „egy stockholmi kishivatalnok C. G. Zetterqvist 1842-ben levelezéssel gyűjteni és szorgalmazni kezdte a fordításait s 18 év alatt 467 áttüzetésre tett szert különböző nyelvekből, nyelvjárásokból, nyelv és stílusváltozatokból” (A. Molnár 1996: 81). A Zetterqvist-gyűjtemény végül kéziratban maradt és ma a Göteborgi Egyetemi Könyvtárban őrzik. A népdal rövidebb változatát (16 sor) Reguly is lefordította és azt A. J. Sjögren küldte el Zetterqvistnek 1843. december 10-én¹⁶ írt levele mellékleteként. „A fordítás alatt ott olvasható a Reguly név, őt Sjögren levelében is említi, de a fordítás nem Reguly és valószínűleg nem is Sjögren kezírása” (A. Molnár 1996: 82). Regulynak ez a fordítása csak a Zetterqvist-gyűjteményben maradt fenn, de a XX. században többen is publikálták.

Sjögren valamikor 1845 és 1849 között megírta emlékiratait svédül. A mű sokáig kéziratban maradt, míg 1955-ben Aulis J. Joki a Helsinki Egyetem későbbi professzora finre fordítva ki nem adta *Tutkijan tieni*¹⁷ címmel (Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura). Számunkra ez azért fontos, mert a műben szó esik Regulyról is. A Regulyról szóló részeket alább magyar fordításban közlöm. A szöveg megértéséhez tudni kell, hogy Baer pétervári akadémikus, Reguly támogatója azt szerette volna, ha az Orosz Tudományos Akadémia rendelkezésére álló 3000 ezüst rubelre rúgó, egy szibériai néprajzi-nyelvészeti expedícióra szánt pénzügyi keretet megosztva kapta volna Reguly és M. A. Castrén finn nyelvész. Sjögren viszont úgy vélte, hogy a keretből csak

¹⁶ Reguly ekkor már Szibériában volt, a fordítást tehát korábban, de bizonyára Péterváron készítette, talán Sjögren kérésére.

¹⁷ 'Kutatói életpályám'

Castrént szabad támogatni. A vita 1843 őszén és 1844 elején zajlott, és azzal zárult, hogy Castrén kapta meg a támogatást. Reguly ekkor már Szibériában volt, ahová Baer kölcsönéből utazott, és már megkapta Magyarországról a királyi támogatást, 1844 tavaszán pedig a Magyar Akadémia támogatását is.

„Sjögren megtudta¹⁸, hogy az ő, Castrénnal kapcsolatos terve ellen intrikáltak egy másik személy érdekében. Ez egy bizonyos Reguly nevű magyar egyetemi hallgató volt, aki hazájában jogot tanult. Határozott cél nélkül, csak szórakozásból indult útnak Németországba, Svédországba majd Finnországba, ahol megtanult finnül. Emiatt, valamint szép külsejének és kellemes viselkedésének köszönhetően általános érdeklődést váltott ki. Ez arra indította őt, hogy folytassa vándorlását Oroszországba, hogy megismerje az ott élő finn néptörzseket is. Ezért érkezett Pétervárra, ahol hosszabb ideig tartózkodott, számos ismeretséget kötött és nagy érdeklődést váltott ki. Legfőbb célját, hogy támogatást kapjon az ország belsejébe való utazáshoz, azonban nem érte el. Sjögren is vendégszeretően fogadta, könyvekkel segítette és támogatta, és arra bízta, hogy írjon valamilyen filológiai művet, ami jobb ajánlólevél lenne számára, mint a szép külső. Ezt Reguly nem tette meg, azzal az ürüggyel, hogy gondolni sem akar ilyesmire, mielőtt nem alakít ki általános képet ezeknek a többé-kevésbé rokon nyelveknek egész láncolatáról! Végül – hosszú, de von Baer akadémikus állítása szerint tervszerűtlen tanulás után – állítása szerint írt egy hosszabb tanulmányt és elküldte azt az újonnan alapított pesti Magyar Akadémiának, ahonnan bizonyára támogatást várt. Ezen kívül az említett akadémikus, újságcikkkel próbált nyomást gyakorolni az említett akadémiára és Magyarországra. Baer azzal fenyegetőzött, hogy végső esetben Reguly magyar támogatás nélkül is kaphat anyagi eszközöket nemes, nemzeti célja megvalósításához. Amikor ez nem segített, von Baer kétségbeesett és egyúttal elkapkodott döntést hozott. Két kollégája segítségével és pénzügytérrel szerzett 1 000 rubelt, amiből Reguly augusztusban az Urálba utazott, a Permi kormányzóságba. Von Baer kérésére a gazdag Demidov engedélyezte, hogy ottani bányáinak gondnoka vendégül láthassa Regulyt a vogulok szomszédságában. Regulynak így módjában állna tanulmányozni a vogulok szokásait és nyelvét, ugyanis sok dolog utal arra, hogy az összes csúd¹⁹ nyelv közül ez a magyar legközelebbi rokona. Von Baer, amikor meghozta kétségbeesett és elhamarkodott döntését, arra számított, a pénz később megérkezik Magyarországról, különösen hogy ott is tudták, hogy Reguly elutazott az Urálba. De az ősz folyamán Magyarországról nem érkezett pénz, csak az osztrák császártól egy kisebb pénzösszeg, amely azonban Reguly Péterváron hagyott adósságainak kifizetésére sem volt elég. Kiderült ugyanis, hogy az adósságok nagyobbak, mint feltételezték, ezért a hitelezők Reguly indulásakor az említett

¹⁸ Emlékiratában Sjögren mindig egyes szám harmadik személyben említi magát.

¹⁹ finnugor

pénzügyítés bevételeinek felét lefoglalták. Von Baer most nagy bajba került, hiszen az a veszély fenyegette, hogy elveszti az említett, nagyjából kölcsönként megszerzett összeget. Ráadásul erkölcsileg elkötelezte magát arra, hogy visszahozza Regulyt onnan, ahova elküldte” – írja Sjögren (1955: 227–230).

A figyelmes olvasó a fenti idézetből megállapíthatta, hogy Sjögren nem volt éppen jóindulatú Reguly iránt. Ennek oka bizonyára az volt, hogy az általa támogatott Castrén vetélytársát látta Regulyban. Ezért nem riadt vissza attól, hogy bizonyos tényeket elferdítsen, másokat elhallgasson. Ez annál inkább elítélendő, mert 1842 nyara és 1845 tavasza között Baer akadémikus nyolc cikket írt különböző pétervári lapokba Reguly életéről és sikeres szibériai utazásáról. Aligha valószínű, hogy ezeket Sjögren nem olvasta. Tartozunk az igazságnak és Regulynak azzal, hogy kiigazítjuk Sjögren téves vagy vitatható állításait.

Téves az az állítás, hogy Reguly csak szórakozásból utazott Finnországba, majd Pétervárra. Biztosan tudjuk, hogy már Stockholmból azzal a céllal indult tovább, hogy megvizsgálja a magyar–finn nyelvrokonság kérdését, 1840 őszén pedig véglegessé vált elhatározása, hogy életét a tudománynak, a nyelvrokonság kutatásának szenteli.

Az idézetben említett tanulmányt, vagyis részletes jelentését a Magyar Akadémiának Reguly megírta és haza is küldte. Itthon nagyon elégedettek voltak vele, és az Akadémia a továbbiakban fenntartás nélkül támogatta. Lehet, hogy a jogot végzett Reguly nyelvészeti és néprajzi tanulmányaiban nem mindig szigorú terv szerint haladt, de az említett jelentésből egyértelműen kiderül, hogy a megírás idejében már határozott és a kor tudományos színvonalának megfelelő ismeretekkel rendelkezett.

A királytól (aki persze osztrák császár is volt) kapott összeg egyáltalán nem volt jelentéktelen. Összesen ezer forintot tett ki (= háromezer rubel) és csak egy része ment el Reguly pétervári adósságaira. A többit 1844 február elején Szibériában megkapta. 1844 tavaszán már a Magyar Akadémiától is érkezett támogatás, tehát Baer egyáltalán nem került bajba, mert visszakapta azt az összeget is, amelyet a Pétervárról való induláskor kölcsönzött Regulynak.

Reguly tevékenységének reális megítélése persze csak az eredmények ismeretében lehetséges. Az eredmények, vagyis a vogulok és osztjákok körében gyűjtött anyag, egyedülálló jelentőségű a finnugrisztikában. Reguly sikeres gyűjtőmunkájáról, Baer említett cikkeiből Sjögren is tudhatott, de emlékirataiban, amelyeket 1845 nyarán hagyott félbe, egy szóval sem említi, míg Castrén tevékenységéről részletesen beszámol.

Ez az évőd szerencsére nem befolyásolta hátrányosan Reguly munkásságát. Ehhez annyit tehetnénk még hozzá, hogy Castrén iránti elfogultsága semmit nem von le Sjögren tudományos érdemeiből, amelyekkel alkalomadtán a magyar olvasónak is meg kellene ismerkednie.

Irodalom

A. Molnár Ferenc (1996), Reguly Antal finn népköltészeti fordításai. CIFU VIII. Pars VIII: 80–84. Jyväskylä.

Sjögren, A. J. (1955), Tutkijan tieni. SKS, Helsinki.

Szj Enikő (szerk.) (é. n.), Reguly és a tudomány „zománca”. Életrajzi és kortörténeti adalékok 1. Tinta Könyvkiadó. Budapest. Bibliotheca Regulyana 6.

Csúcs Sándor

✱

Kristfried Ganander orvosságkönyve

Az első finn nyelvű, orvostudományi témával foglalkozó művet Kristfrid Ganander (1740–1790) adta ki 1788-ban. A teológusként végzett, de leginkább az első finn nagyszótár (*Nytt Finskt Lexicon*) és a *Mythologia Fennica* (1789) révén ismert szerző nagyon termékeny volt, népköltészeti és népmese-gyűjteményeket, szógyűjteményeket is összeállított, találós kérdéseket és szólásokat, közmondásokat is gyűjtött. Ez utóbbiak alapján írta meg *Aenigmata Fennica, Suomalaiset Arwotuxet Wastauksen kansa* [Finn találós kérdések válaszokkal] című munkáját (1783), amely 337 rejtvényt és azok megoldásait tartalmazta. Ez az első ilyen jellegű finn nyelvű kiadvány.

Ganander a gyűjtőútjai során népi gyógyászati módszereket is lejegyzett, majd ezeket kiegészítette néhány, korábban svéd nyelven megjelent orvosi könyvből vett recept fordításával. Művét azzal a céllal adta közre, hogy a Finnország elszigeteltebb területein élő átlagos földműves is használni tudja. A *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* [Földművelők házi patikája] címen ismert gyűjtemény 101 receptet tartalmaz, amelyet a szerző a könnyebb használhatóság végett regiszterrel is ellátott. Emellett még egy orvosi témájú könyvet írt, ez az *Eläinden Tauti-Kirja* [Állatok betegség-könyve], amely a haszonállatok betegségeivel és azok kezelésével foglalkozik. (Gananderről ld. Häkkinen 1995: 161–180; Pentikäinen 1995a: 133–160.)

Egy ilyen témájú, finn nyelven írott mű a maga korában hiánypótló szerepet töltött be. Ennek okát a kor társadalmi berendezkedésében és az akkori orvostudomány fejlettségi szintjében kereshetjük. A XVIII. században a finnlakta területek svéd uralom alatt álltak. A tehetősebb, városlakó réteg nagy részét svéd nemzetiségűek alkották, az elsősorban földműveléssel foglalkozó finn nyelvű lakosság jobbára vidéken élt elszórtan. Az akkori orvosi ellátás színvonala

meglehetősen kevés esélyt adott arra, hogy betegség esetén megfelelő kezelésben részesüljenek. Az 1640-ben alapított Turkui Akadémián folyt ugyan orvosképzés, de egy-egy orvosnak nagyon nagy területet kellett ellátnia, így a városoktól távol eső területeken élők rendszerint kiszorultak az ellátásból. Ahol az orvosi segítség a távolság vagy anyagi okok miatt nem volt elérhető, a feladat a papokra, illetve a népi gyógyászati módszereket alkalmazó bábákra és füvesemberekre hárult. A vidéki finnek számára a szakszerű orvosi kezelés szinte elérhetetlen kiváltság volt (Pesonen 1973: 89–92, Sirelius 1921: 569–572).

Az elmaradott körülmények miatt a finn lakta területeken magas volt a halandóság. Számos, az alapvető higiéniai szabályok betartásával egyébként megelőzhető járványos betegség pusztított, a legjellemzőbbek a tuberkulózis, a vérhas, a hastífusz, a tüdőgyulladás és a különböző himlőtípusok voltak. Az ellátás némi javulását eredményezték a Finnország területén az 1700-as években megjelenő gyógyszertárak, amelyek az otthon nem előállítható vagy más országból importált alapanyagok forrásaivá váltak (Forsius 1995: 36–38, 2005: 81–99, Haarala 1999, Harjula 2007: 16, Ignatius 2000: 508–510).

Ganander gyűjtőútjai során észlelte az orvosi ellátás hiányát, elmaradottságát. Az általa feljegyzett népi gyógyászati technikákat azzal a céllal tette közzé, hogy az orvosoktól távol élő egyszerű földműves is könnyen érthető, helyi alapanyagokból készült recepteket kínáló kiadványt vehessen a kezébe.

A kor orvostudománya nemcsak a fejlettség tekintetében, hanem a nyelvhasználat szempontjából is komoly kihívás elé állította a szerzőt. A tudomány nyelve a XVIII. században a latin és talán a svéd is volt, azonban a finn nyelvű lakosságnak szánt orvosi művet finnül kellett megírni. Ganander ennek a feladatnak igyekezett megfelelni, s a mű célközönsége, a finnül beszélő földműves számára egyértelmű, könnyen érthető receptszövegeket írt. Persze, a műben még így is maradt számos svéd és a latin eredetű kifejezés.

Ganander az ország számos pontján gyűjtött, svéd lakta területeken is. Emiatt nehéz meghatározni, hogy a svéd jövevénylemek mennyire képezték szerves részét a mindennapi finn nyelvhasználatnak, ill. mennyire minősíthetők ezek még idegen szavaknak. A legtöbb svéd eredetű szó a növényi eredetű alapanyagok között található,²⁰ de gyakran előfordul, hogy a szerző a pontosítás kedvéért finnül vagy latinul is megnevezi az adott növényt.²¹ Ezeken kívül olyan svéd eredetű kifejezések találhatók a szövegben, amelyek a

²⁰ Pl. *ota Waxia, ja Suutarin pikiä* 'végy viaszt és cipész szurokját' < sv. *vax* 'viasz' (2. recept); *ota keltaisia Reenfanan ja Camillin kukkia, warsista nykity* 'végy sárga gilisztaűző varádcis- és kamillavirágzatot, a száráról letépve' < sv. *renfana* 'gilisztaűző varádcis' (33. recept).

²¹ *Wattaa Wahwistawa Tekokti (keitto)* 'gyomorerősítő főzet/leves' < sv. *dekot* 'főzet, párlat', fi. *keitto* 'leves, főzet' (37. recept). De fordítva is előfordul, a svéd elem kerül zárójelbe: *Lasten nawan puhkemiseen itkusta (bräck)* 'A gyerek hasfalának sírástól való megnyílásakor (sérv)' < sv. *brock* 'sérv' (15. recept).

gyógyszerkészítésre vonatkozó jelentéstartalom mellett a hétköznapi életben is használatosak, pl. színt, állagot, eszközt jelölnek.²²

A latin elemek már könnyebben behatárolhatók, nagy részük olyan növényi vagy ásványi alapanyagot jelöl, amit a hétköznapi ember nem tudott magának gyűjteni vagy előállítani, hanem gyógyszertárakból kellett megvásárolnia.²³ Ezek a kifejezések sokkal inkább megtartották eredeti formájukat, hiszen valójában nem a földművesnek volt szüksége a szavak ismeretére. Az akkoriban gyógyszerboltokként működő patikák szakemberei tudtak latinul; végső soron az ő feladatuk volt az alapanyag felismerése és a vevő kiszolgálása.

A *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* célközönsége, mint már korábban említettem, kifejezetten a vidéken élő földműves volt, aki távol lévén a hivatásos orvosok hatáskörétől, kénytelen volt a saját környezetében fellelhető hatóanyagokkal boldogulni. Emiatt a műben szinte kizárólag olyan alapanyagok szerepeltek, amelyeket bármelyik földműves is megtalált és felismert, az orvosság elkészítési módja pedig nem igényelt különösebb technikai felszerelést. A leggyakoribb hatóanyagokat gyógynövényekből nyerték ki, de megtalálhatók a hozzávalók között ásványok és állati részek is. A gyógynövények hatóanyagait legtöbbször alkohol segítségével vonták ki, amihez a legtöbb recept egyszerű szeszt ajánlott. Az orvosságok formája általában főzet vagy borogatás, amelyet a recept szerint külsőleg vagy belsőleg kellett alkalmazni.

Nehéz eldönteni, mekkora szerepe volt a népi gyógyászatban a kezelés alapanyagainak beszerzésében a mágikus hitnek. A növényi hozzávalókat sokkal inkább tapasztalat útján, a korábban megfigyelt gyógyhatás alapján választották ki, de az állati eredetű anyagoknál ez a hatás sok esetben kérdéses. A finn hitvilágra (is) jellemző, hogy egyes állatokat istenségek megfelelőiként ábrázoltak vagy emberi tulajdonságokkal ruháztak fel, így nem kizárt, hogy amikor a receptekbe állati hozzávalókat (általában zsírt, olajat de nem ritkán csontot, ürüléket is) kevertek, az adott állat spirituális jelentősége miatt tették ezt, nem pedig az anyag tulajdonképpeni gyógyhatásáért (Achté 1995: 185–195, Sirelius 1921: 569–572).

A receptek gyorsan és könnyen átláthatók. A szükséges részfolyamatok leírása pontos és részletes, a receptek gyakran külön életkorra és betegségre vonatkozóan tartalmazzák az ajánlott beviteli adagokat. Ganander a könyvhöz

²² *sixi* kuin se tulee **klaarixi** 'amíg tiszta nem lesz' < sv. *klar* 'világos, tiszta' (15. recept); *sixi* kuin se tulee **pruunixi** 'amíg barnává nem válik' < sv. *brun* 'barna' (4. recept).

²³ *ja 2 luodia Myrrha*, *molemmat hienoxi jauhoxi surwotut* 'és két lat mirhát, mindkettőt finom porrá őrlve' < lat. *myrrha* 'mirha' (5. recept); **Camforti Spiritus**, *ei ole muuta kuin Camforti sulattu Palowijnasa hywin äkeäxi* 'a kámforpálinka nem más, mint kámfor feloldva pálinkában jó töményen' < lat. *camphorum* 'kámfor', *spiritus* 'szesz' (5. recept). Itt is megfigyelhetők a magyarázó részek: *Oxennus juurta (ipekacuanha)* 'hánytató gyökér (ipekakuána)' (19. recept); *ota 1 naula Waxia, ja saman werta Colophoniumia eli Hartsia* 'végy egy font viaszt és ugyanannyi gyantát' (4. recept).

írt előszavában részletesen kitér arra, hogyan kell használni a recepteket, illetve megemlíti, hogy bár a műben felsoroltaknál jóval több gyógyító módszer állna rendelkezésre, a célközönség igényeinek megfelelően igyekezett a legegyszerűbb módszereket kiválogatni, és a legáltalánosabb betegségeket, sérüléseket figyelembe véve összeállítani azokat, hogy a vidéken élő ember egy valóban használható kiadványt vehessen kézbe.

A mű átláthatóságát nagyban megkönnyíti, hogy az összesen 101 recept számozva következik egymás után, és azok a könyv végén található regiszter segítségével könnyedén visszakereshetők hatóanyagok és betegségek szerint is. A receptek címe legtöbbször pontos, lényegre törő, gyakran már a cím is tartalmazza a hatóanyagot vagy a gyógyszer hatását, pl. *izzasztó olaj* vagy *sebet gyógyító borogatás*.

Rövid írásomban a gyűjtemény 8. receptjét választottam elemzésre. Ebben a receptben mind növényi, ásványi, mind állati összetevők megtalálhatók, és a hatóanyagok nagy száma, valamint a szöveg hosszúsága jól reprezentálja a teljes mű nyelvezetét, felépítését. A recept szövege eredeti finn nyelven, mai finnséggel és magyarul a következő:

No. 8. Että tehdä Ketun-öljyä, kuiwaan tautijn, selkä tautijn, ja suonten kuiwamiseen. Ota syxyllä keskinkertainen wanha kettu, kuin se on lihawim-mallansa, nylje, perkaa suolet ja sisällyxet rawasta ja loasta; tuki ne jälle sisälle, rusenna kirwespohjalla luut, että ydin paremmin ulos lähtee; keitä sitten koko raato kattilasa wedesä, johon pane 1/2 tuoppia Puum-öljyä ja 6 luodia Luttrattua Saltpietaria, kuin se nijn on hywän hetken kiehunut, pannaan sijhen tygö Salwian lehtiä, Rosenmarijniä, Tilliä, Meiramia ja Katajan marjoja kourallinen kumpiaan ja 2 lusikallista Hunajata. Nämät keitetään ketun kansa nijn kauwwan että liha luista hywin liukuaapi; sitten sijwitään kaikki toiseen astiaan, josa öljy päällepäin nousee, joka kauhalla ammunnetaan, ja päälle sidottuna tallella pannaan ettei hijret ja rotat siihen pääsisi. Tämä öljy on hywä woiteexi jäsenille, joita raistaa, kolottaa ja kiwistelee kuiwasa-taudisa, kleinisä (gikt) selkä ronkka- ja munaskunkiwusa; kangeille jäsenille ja kuiwaneille suonille, ja muihin ulkonaisiin rampoihin.

Ketun öljyn valmistus kuivatautiin, selkätautiin ja suonten kuivaamiseen. Ota syksyllä keskinkertainen vanha kettu, silloin kun se on lihavimillaan, nylje, perkaa suolet ja sisällykset ravasta ja loasta, tuki ne takaisin sisään, rusenna kirvespohjalla luut, niin ydin lähtee paremmin pois; keitä sitten koko raato kattilassa vedessä, johon pane 1/2 tuoppia puunöljyä ja 6 luotia jauhettua salpietaria, ja kun se on kiehunut hyvän aikaa, pannaan siihen salvian lehtiä, rosmariinia, tilliä, meiramia ja katajanmarjoja kourallinen jokaista ja 2 lusikallista hunajaa. Nämä keitetään ketun kanssa niin kauan, että liha luista helposti irtone ja sitten siivilöidään kaikki toiseen astiaan, jossa öljy päälle-päin nousee, joka kauhalla ammennetaan ja päälle sidottuna tallella pannaan, etteivät hiiret ja rotat siihen pääsisi. Tämä öljy on hyvä voiteeksi jäsenille,

jotka reistaavat, kolottavat ja kivistelevät kuivataudissa, kihdissä, selkä-, lonkka- ja munuaiskivussa, kankeille jäsenille ja kuivatuille suonille ja muihin ulkonaisiin kramppeihin.

Róka-olaj készítése sorvadásra, hátfájdalomra és az erek kiszáradására. Fogj ősszel egy közepesen idős rókát, amely jó húspanban van, nyúzd meg, tisztítsd meg a belsősegeit a mocsoktól és a (bél)sártól, tömködd azokat vissza, törd össze a balta fejével a csontokat, hogy a velő könnyebben kijöjjön, aztán főzd meg az egész döögöt egy fazék vízben, amibe tegyél fél pint fa-olajat és 6 lat összetört salétromot, amikor már jól felforr, adj hozzá zsályalevelet, rozmaringot, kaprot, majoránna és borókabogyót a héjával együtt és két kanál mézet. Ezeket a rókával együtt kell főzni egészen addig, amíg a hús könnyedén leválik a csonttól, ekkor le kell szűrni egy másik edénybe, ahol az olaj a felszínre emelkedik, azt merőkanállal ki kell meregetni és a tetejét lekötözve kell félretenni, hogy az egerek és a patkányok ne férhessenek hozzá. Ez az olaj jó kenőcs azokra a tagokra, amelyek fájnak sorvadástól, köszvénytől, jó hát-, csípő- és herefájdalmakra, merev tagokra és a kiszáradt vérerekre és más különleges bénulásokra.

Látható, hogy a recept nyelvezete egyszerű, az utasítások részletesek és világosak, már a cím egyértelművé teszi, hogy mire is használható a keverék. Nézzük először a növényi alkotóelemeket! A zsálya, rozmaring, kapor és majoránna általánosan ismert fűszernövények voltak, melyeknek gyógyhatását a mai tudomány is elismeri. Gyógyhatásukat összesítve antibakteriális, fájdalomcsillapító, vérnyomás-szabályozó, emésztést segítő, reumás panaszokra alkalmas főzetet kapunk. A borókabogyó Finnország területén elterjedt és napjainkban is használatos gyógynövény, elsősorban antivirális, köszvényes és reumás panaszokat enyhítő tulajdonsága miatt. A mai tudomány számára kálium-nitrátként ismert salétrom magas vérnyomás kezelésére alkalmas, míg a mézet antiszeptikus és emésztést segítő tulajdonsága miatt használták (Tóth 2007: 93–107).

Ezek az itt felsorolt alapanyagok a mai tudomány számára is ismert gyógyhatással rendelkeznek, és valóban alkalmasak lehetnek az ajánlásban felsorolt betegségek, tünetek (köszvény, reumás fájdalmak, sorvadástól²⁴ legyengült szervezet) kezelésére. Jogosan merül fel a kérdés: ha a recept így is működik, mi szükség van a rókára?

A róka mint gyógyászati alapanyag, valószínűleg az állat régi hitvilágban betöltött szerepe miatt került a receptbe. A rókát bundája miatt mindig is vadászták Finnország területén, emellett a hagyomány okos állatként tisztelte, sokszor úgy emlegették, hogy egy rókában kilenc ember esze lakozik. Emiatt elejtése nagy ügyességet igényelt, a sikeres vadászat végén pedig köszönetet

²⁴ Sorvadás alatt a régiak elsősorban tuberkulózist értek, de használták a szót többféle, a beteg jelentős fogyását, legyengülését, „elsorvadását” okozó kórképekre is.

kellett mondani az erdő anyjának. Ezenkívül a régi hit szerint a sarki fény villogását valójában egy különleges égi róka, a *tulikettu* 'tűzróka' futása okozza, ezen alapul a sarki fény finn elnevezése: *revontulet* 'a róka tüze' (< *kettu* és *repo* 'róka',²⁵ *tuli* 'tűz').

Mindez arra utal, hogy az állat mágikus tulajdonságai (gyorsaság, fürgeség) adódnak hozzá az önmagában is hatásos gyógyírhoz. Az, hogy a receptben pontosan meg van határozva az elejtendő állat kora és az elejtés időszaka, szintén a babonás hitre utal. Esetleg felmerülhet, hogy a rókából kifőzött szerves olajra egyfajta oldószerként lehetett-e szükség a hatóanyagok könnyebb felszívódásához. Ennek ellentmond, hogy ilyen célra a rókánál sokkal könnyebben beszerezhető állatok (nem feltétlenül haszonállatok, hiszen azok zsírját étkezésre használták és nem biztos, hogy kenőcsökbe „pazarolták” volna) is megtalálhatók voltak a finn erdőségekben, ilyen például a hód vagy a könnyen beszerezhető hal.

A felsorolt betegségek, amelyekre a készítmény elvileg használható, kifejezetten olyan tüneteket mutatnak, amelyek akadályozzák az embert a mozgásban, elveszik a fürgeségét. Talán ezért gondolták a régiak, hogy egy alapvetően gyorsnak és fürge észjárásúnak tartott állat hozzáadása segíthet visszanyerni, ami elveszett.

Irodalom

- Achté, Kalle 1995: Ganander ja aikansa maaginen lääketiede. In: Pentikäinen 1995: 181–202.
- Forsius, Arno 1995: Lääkärit apteekkareina. Suomen Lääkärilehti 33: 3638.
- Forsius, Arno 2005: Kuolinsyöt vuosien 1749–1877 väkilukutauluissa. In: Epidemioista, väestötahtumista ja kuolinsyistä. Suomen sukututkimusseuran julkaisuja 40: 81–97. Pieksämäki.
- Haarala, Risto 1999: Miten lääketieteen suomea huolletaan? Kielikello 1999/3. <https://www.kielikello.fi/-/miten-laaketieteen-suomea-huolletaan>
- Häkkinen, Kaisa 1995: Kristfrid Ganander etymologina ja leksikografina. In: Pentikäinen 1995: 161–180.
- Harjula, Minna 2007: Terveiden jäljillä. Suomalainen terveystieteiden tutkimus 1900-luvulla. Tampere University Press, Tampere.
- Ignatius, Jaakko 2000: Lääketieteen. In: Tommila, Päiviö (toim.), Suomen tieteen historia 3. Luonnontieteen, lääketieteen ja teknisen tieteen. WSOY, Helsinki.
- Pentikäinen, Juha (toim.) 1995: Kristfrid Ganander, Mythologia Fennica. Suomalainen Mytologia. Recallmed Oy., Tampere.

²⁵ A *repo* finnugor eredetű szó, vö. FU **repä(čə)*, ugyanerre a töre megy vissza magyar *róka* és *ravasz* szó is (UEW 424, SSA 3: 65). A *kettu* a *kesi* '(vékony) bőr; hám' származékszáva. Alapalakja a FU **keō'e* 'bőr, irha' (UEW 142, SSA 1: 349).

- Pentikäinen, Juha 1995a: Kristfrid Ganander mytologina. In: Pentikäinen 1995: 133–160.
- Pesonen, Niilo 1973: Lääkärinä ja virkamiehenä. Lääkintöhallituksen pääjohtaja muistelee. WSOY, Helsinki.
- Sirelius, Uno Taavi 1921: Suomen kansanomaista kulttuuria 2. Otava, Helsinki.
- SSA = Ikonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.): Suomen sanojen alkuperä 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1992–2000.
- Tóth László 2007: Gyógynövények, drogok, fitoterápia, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.): Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz Verlag, Budapest – Wiesbaden, 1986–1991.
- <https://www.ilmatiiteenlaitos.fi/tulikettutarinoita>
- <http://www.taivaannaula.org/2014/01/31/kettu-repolainen/>
- <https://www.taivaannaula.org/2014/01/31/revontulet-eli-pohjan-portti/>

Juhos Meri

✱

Stephen Borrough számi szójegyzéke

Stephen Borrough angol hajóskapitány volt, aki 1556–57-es oroszországi expedíciója során 95 számi szót gyűjtött össze és jegyzett le az utókor számára. Ez az első számi nyelvemlék, ennek ellenére ezzel a munkával igen keveset foglalkozott a nyelvtudomány, eddig egyetlen angol nyelvű, tanulmány született a témáról, több mint egy évszázaddal ezelőtt (Abercromby 1895).

Stephen Borrough élete

Az angol hajósok a XVI. századtól kezdve új kereskedelmi partnereket keresve indultak a világ minden tája felé. Ezeknek az utaknak eredményeként új, számukra addig ismeretlen népeket és helyeket fedeztek fel.

Stephen Borrough (régiesen: Steven Burrough, 1525–1584) angol navigátor, hajóskapitány és felfedező volt. A délnyugat-angliai Northamban született. A helyi iskolában folytatott alapfokú tanulmányainak végeztével nagybátyja, a kiváló tengerész hírében álló John Borrough tanítványa lett, aki rendszeresen hajózott Szicília, Kréta és Levante térségében. Stephen az ő irányításával

igyekezett elsajátítani a navigációs ismereteket. 1553-ban, 27 éves korában – nagybátyja londoni kapcsolatai révén – beválasztották egy északi expedícióba. 1556-os második, Fehér-tengeren túli expedíciója a finnugor tudománytörténet szempontjából lényegesebb, ugyanis két finnugor népcsoporttal is találkozott: az Ob-folyó torkolatánál szamojédokkal, majd hazafelé tartva 1557-ben számikkal került kapcsolatba. Ekkor gyűjtötte össze és jegyezte le számi szójegyzékét.

Visszatérve Angliába megtudta, hogy Richard Chancellor, a neves angol felfedező a skót partvidéken hajótörést szenvedett és meghalt, s a helyére őt választották ki az oroszokkal kereskedő Moszkvai Társaság hajójának fő navigátorává. 1560 és 1571 között több utat is tett Oroszországba. Közben, 1558-ban meglátogatta a sevillei navigációs iskolát, ahol megosztotta az Északi-sarkvidékkel kapcsolatos tapasztalatait, cserébe betekintést nyert a spanyol tengerészek képzésébe. 1563-ban főkapitánnyá, illetve a királyi hajók négy parancsnokának egyikévé választották.

Borrough első útja

Az angol hajósok – a hollandokkal versenyt futva – a mesés kincsekkel kecsegtető Távol-Kelet megközelítésére új, rövidebb utakat kerestek. 1553-ban egy londoni kereskedő társaság, a Company of Merchant Adventurers of New Lands és az angol királyi udvar 6000 fonttal finanszírozott egy észak felé irányuló tengeri expedíciót. A három hajóból álló flotta (*Bona Esperanza*, *Edward Bonaventura*, *Bona Confidentia*) élére Sir Hugh Willoughby, a VIII. Henrik udvarában szolgáló angol katonát nevezték ki. Jóllehet Willoughby nem rendelkezett jelentősebb tengerészeti tapasztalattal, családi „hátszele”, illetve a háborúban szerzett vezetői képességei miatt kaphatta meg az admirálisi kinevezést. A flotta legnagyobb hajója az *Edward Bonaventura* volt, melyen Richard Chancellor másodparancsnokként, Stephen Borrough pedig hajómeszterként szolgált. Ugyanezen a hajón a legénység tagja volt Borrough ekkor még csak 17 éves öccse, William is.

Az expedíció célja az északkeleti átgárá megatlálása volt, hogy Angliából indulva Kínát az északi, rövidebb útvonalon is meg lehessen közelíteni. A három hajóból álló flottának a norvégiai Vardønél kellett volna találkoznia, azonban a viharos időjárás miatt két hajó legénysége, s velük együtt Sir Hugh Willoughby is odaveszett. Egyedül Chancellor és Borrough hajója érte el Vardøt, és mentek innen a Fehér-tenger felé, majd szárazföldön tovább Moszkvába, hogy a cárral találkozhassanak.

IV. (Rettegett) Iván cár szívélyesen üdvözölte őket, és Anglia számára kedvező feltételeket biztosított az Oroszországgal való kereskedelemhez. Mindezt egy Chancellorral az angol királynak küldött levelében erősítette meg. Ezt követően alakult meg 1555-ben az a társaság, amit a későbbiekben Orosz

Társaságnak és Moszkvai Társaságnak is (Russian Company, Muscovy Company) nevezték. E miatt az egyezmény miatt még inkább fontossá vált az angolok számára az északi vidékek felfedezése.

Borrough második útja

A következő, 1556-os expedíció volt a második kísérlet az északkeleti átjáró megtelelésére. Erre az expedícióra szintén három hajó – az *Edward Bonaventura*, a *Philip and Mary*, valamint Stephen Borrough navigálásával a *Serchthrift* – indult újra Oroszország északi területei felé. Az útjukat teljes pontossággal nyomon követni nem lehet, ugyanis egyrészt számukra is ismeretlen területeken hajóztak (néhány helynek a nevét ők maguk adták), másrészt az időjárási viszonyok sem voltak mindig kedvezőek, így például Borrough hajónaplójában sokszor olvasható, hogy a ködös idő miatt ő is csak találgat, hogy merre járhatnak éppen.

1556. április 23-án indultak Ratcliff kikötőjéből, május 15-re érték el Norvégia partjait. Borrough naplójából tudható, hogy ő időközönként hajót váltott, ugyanis az *Edward Bonaventura* fedélzetéről is vannak naplőbejegyzései. Hozzáértő navigátor lévén, Borrough gyakran megadta naplójában a helyzetük koordinátáit. Például amikor elértek a Kola folyó torkolatáig, lejegyezte, hogy a 65. szélességi fok 48. percénél járnak.

A Kola folyónál orosz halászhajókba botlottak. Főként egy Gabriel nevezetű orosz volt nagy segítségükre, hiszen helybéliként jól ismerte ezeket a területeket, így hasznos információkkal szolgált arról, hogy mely útvonalon érdemes hajózni.

Az expedíció a Kola-félszigetet elhagyva továbbhajózott Novaja Zemljáig, majd ezután a Kara-tenger bejáratánál lévő Vajgacs-szigethez, végül az Ob torkolatáig értek (a parancs szerint minél messzebbre kellett eljutni, de úgy, hogy még biztonságosan vissza tudjanak térni).

Ezen a területeken akkoriban szamojédok éltek, akiket Borrough civilizálatlan, veszélyes népként jellemez: „[Az Ob mentén élők] megpróbálnak minden embert lelőni, aki nem beszél az ő nyelvükön. A Pecsorától északkeletre terül el Vajgacs, ott olyan vad szamojédok élnek, akik nem engedik az oroszokat partra szállni, megölik és megeszik őket, amint ezt az oroszok beszélik nekünk” (Klima 2011).

Ezek a szamojédok nem rendes házakat építettek, hanem csak botokra terített szarvasbőr alatt aludtak. Értettek viszont az íj használatához és sok rénszarvassal rendelkeztek. Nagyon primitívek voltak, nem ismerték a betűket, nem tudtak írni. Stephen Borrough számára felkavaró élmény volt a bálványok megtekintése. Több mint 300 bálványt látott, amelyeknek férfi, női és gyermek formájuk volt. Némelyik bálványdarab csak egy farúd volt, amire kis rovátkákat készítettek késsel. Mindegyiket vér borította. Itt mutatták be az áldozataikat. Borrough olyan eszközöket is talált, amikkel valószínűleg a húst

sütötték vagy égették el. A szamojédokkal való találkozás egy civilizált angol ember számára megrendítő élmény lehetett.

A hajósok hazafelé tartva 1556. szeptember 11-ére értek el *Colmogro*-ba (ez a mai Holmogori az Arhangelszki területen), azonban az időjárási viszonyok nem tették lehetővé a továbbhaladást, a nagy fagy miatt kénytelenek voltak itt telelni. Végül csak 1557 májusában sikerült továbbhajózniuk Holmogoriból. Borrough-ék az első expedícióban eltűnt *Bona Esperanza* és *Bona Confidentia* keresésére indultak, és megpróbálták felkutatni az új expedíció harmadik hajóját, a *Philip and Mary*-t is, mert róla az előző év óta nem kaptak hírt. Így tehát nyugat felé indultak, a végállomásnak Wardhust (azaz Vardöt) célozták meg. (Később kiderült, hogy a *Philip and Mary* Trondheimnél telelt, s végül 1557 áprilisában tért vissza Londonba, a másik két hajót pedig Chancellor találta meg jégbe fagyva.)

Elindultak tehát visszafelé, és végül kikötöttek a murmanszki területhez tartozó Szent Ornál (or. *Святой нос*, Borrough-nál *Cape gallant*, *Sotinoz*). Ezen a területen nyugati irányból csónakkal érkező számikkal találkoztak. Borrough 16 embert számolt meg, közülük kettő nő volt. Néhányuk tudott oroszul, így tudtak kommunikálni egymással. Elmondták, hogy körülbelül száz férfiből áll a csoportjuk, és ezen kívül még nők és gyerekek is élnek velük. A Jokanga-folyónál laknak, és ételt, húst jöttek keresni. Borrough számára megrázó volt látni, hogy a számik, mivel nem találtak húst, a szikláknál található növényeket és az ott fészkelő madarak tojásait kezdték el enni. „Láttam őket a sziklás gyomokat enni olyan éhesen, ahogyan egy tehén eszi a füvet, amikor éhes” (Hakluyt 1903: 368). Borrough rövid leírást adott az ott élő számik helyzetéről is. Főként halakkal kereskedtek, innen származott szegényes bevételük. Ebben az időben az ezen a területen lévő számi csoportok egyrészt az orosz cárnak, másrészt Dánia és Svédország királyának is adóztak. Borrough a számik nyelvét érdekesnek találta, s éppen ezért jónak látta, ha lejegyzí pár szavukat.

Ezek után továbbindultak, hogy információt kapjanak a fentebb már említett három hajóról. Elhajóztak a Kildin-sziget és a Halász-félsziget mellett. Itt egy öbölnél megláttak pár hajót, így megálltak kérdezősködni. Egy holland²⁶ ember volt segítségükre, aki azt mondta, hogy a *Philip and Mary* nevezetű hajó Dronten (azaz Thondheim) kikötőjében telelt, majd elindult vissza Angliába. Stephen Borrough az időjárási viszonyok miatt ezután nem tudta folytatni Holmogori felé az útját. A hajónaplója itt véget is ért.

Összességében Stephen Borrough expedíciója igen nagy kereskedelmi és gazdasági jelentőségű volt. Borrough precízen leírta az útját és annak körülményeit, pontos földrajzi jellemzésekkel, ami nagyban segítette a később út-

²⁶ A hollandok szintén több expedíciót szerveztek az északi átjáró megtalálására, így elég komoly vetélytársnak bizonyultak (vö. Pusztai 2019).

nak induló tengerészek munkáját. Mindezek mellett pedig öccse, William Borrough készített egy térképet a Kola-félszigetről és annak környezetéről. Ezt nagy haszonnal forgatták azok a tengerészek, akik az Orosz Kereskedelmi Társaság megbízásából több utat is indítottak északi irányba. Megnyílt tehát a vízi út az angol kereskedők előtt Oroszország felé.

Stephen Borrough szójegyzéke

Mint fentebb szó esett róla, Stephen Borrough 1557-ben találkozott egy számi népcsoporttal Észak-Oroszország területén, a Kola-félszigetnél, ahol a zord időjárás miatt kénytelenek voltak behúzódní egy kikötőbe. A számi nyelv felkeltette Borrough érdeklődését, így lejegyezte azokat a dolgokat, amiket hallott tőlük. A közvetítő nyelv az orosz volt, ugyanis néhány számi ember tudott oroszul, Borrough-nak pedig voltak orosz nyelvű segítői a csapatában. Mindössze néhány napig volt az ott élő számik társaságában, ezalatt jegyezte le a 95 szóból álló listáját. Borrough úgy gondolta, hogy ez a nyelvi információ hasznos lehet a jövőre nézve, ha folytatódik az északi vidékek felfedezése.

Borrough-nak a legfőbb nehézséget a szavak hallás utáni lejegyzése jelentette. Számára a számi nyelv teljesen idegenül hatott, nem tudta semmilyen általa ismert nyelvhez sem hasonlítani. Ráadásul az interjúalanyok írástudatlank voltak, így a lejegyzés során csakis a saját hallására tudott hagyatkozni.

Ezt a listát először az angol író, Richard Hakluyt (1553–1616) publikálta a 12 kötetes *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* című sorozatának 2. kötetében, 1589-ben. A szóanyagot T. I. Itkonen is bedolgozta 1958-as szótárába.

John Abercromby (1841–1924) szintén közzétette Borrough listáját 1895-ben, a szavak egy részéhez fűzött magyarázatokkal. Ahogy ő is megjegyezte: „mivel a fonetika és filológia ismeretlen tudományok voltak az ő [mármint Borrough] napjaiban, lehetetlen volt elvárni, hogy megragadja a pontos színt minden magánhangzónak” (Abercromby 1895: 2). Borrough szójegyzékének olvasata/értelmezése sok helyen azért okoz nehézséget, mert angol anyanyelvűként természetesen az angol nyelv helyesírásának megfelelően próbálta leírni a hallott szavakat. Ráadásul az is problémát jelentett, hogy a Richard Hakluyt által használt kézirat elveszett, így nem lehet pontosan tudni, hogy mely szavakban lehetnek esetleges másolási hibák.

Borrough gyűjtése spontán volt, nem előzte meg semmiféle tervszerű előkészület. Szóanyaga olyan keleti számi elemeket tartalmaz, amelyeket minimális kommunikáció útján is képes volt azonosítani. A 95, véletlenszerűen összegyűjtött szó tematikusan van felsorolva.

A szójegyzék azoknak a mondatoknak, kifejezéseknek a bemutatásával indul, amelyek a mindennapi életben gyakran előfordulnak, vagy amit egy

idegen nyelven tanuló személy elsőként tanul és jegyez meg. Ezek közé tartoznak a napszaknak megfelelő **köszönések** (*Teyrue* 'Jó reggelt!'); alapvető kérdések (*Cowghtie coteat* 'Minek hívod ezt?', *Cozam volka* 'Hová mész?'); köszönetnyilvánítás (*Iomme lemaufes* [*iommele maukse*] 'Köszönöm, Isten fizesse meg!'); felszólítások (*Poddythecke* 'gyere ide!', *Auanchythocke* 'menj innen').

A további főbb szemantikai kategóriák: **rokoni kapcsolatok**, **emberek** (*passseuellie* 'barát', *olmuelke* 'férfi', *captella* 'nő', *alke* 'fia vkinek', *neit* 'lánya vkinek'); **testrészek** (*oyuie* 'fej', *cyelme* 'szem', *nenna* 'orr', *nealma* 'száj', *pannea* 'fogak', *neughtema* 'nyelv', *seaman* 'szakáll', *peallee* 'fül', *teappat* 'nyak', *voapt* 'haj', *keat* 'kéz', *soarme* 'ujjak', *iowlkie* 'láb', *peelkie* 'hüvelykujj'); **ruházat** (*sarke* 'gyapjú ruha', *lein* 'vászon ruha', *payte* 'ing', *keestes* 'kesztyűk', *sapege* 'cipők'); **konyhai eszközök**, **ételek** (*iowte* 'tál', *kemnie* 'fazék', *neybxs* 'kés', *leabee* 'kenyér'); **időjárás**, **természeti jelenségek** (*peyuezea* 'nap', *manna* 'hold', *laste* 'csillagok', *toll* 'tűz', *keatse* 'víz', *iwksam* 'hideg', *parox* 'meleg', *abrye* 'eső', *youghang* 'jég', *peencka* 'szél', *kesse* 'nyár', *talue* 'tél'); **anyagnevek** (*murr* 'fa', *keatikye* 'kő', *sellowpe* 'ezüst', *solda* 'arany', *veskue* 'réz', *rowadt* 'vas').

A legnagyobb csoportot a **számnevek** teszik ki 1-től 20-ig, illetve a tízesek százig: *offte* '1', *noumpte* '2', *colme* '3', *nellye* '4', *vitte* '5', *cowte* '6', *kegdeem* '7', *kaffs* '8', *owghchte* '9', *locke* '10', *ostretumbe locke* '11', *cowghnumbe locke* '12', *colmenonbe locke* '13', *nellynombe locke* '14', *vittie nombelocke* '15', *cowte nombe locke* '16', *keydem nombe locke* '17', *kafs nombe locke* '18', *owght nombe locke* '19', *cofftey locke* '20', *colme locke* '30', *nelly locke* '40', *vitté locke* '50', *cowte locke* '60', *keydem locke* '70', *kaffs locke* '80', *oughchete locke* '90', *tewet* '100'.

Irodalom

Abercromby, John 1895: The earliest list of Russian Lapp words. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 13/2: 1–8.

Genetz, Arvid 1891: Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte nebst Sprachproben. Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäyhteitä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Hakluyt, Richard 1903: The principal navigations, voyages, traffiques & discoveries of the English nation. Volume 2. James MacLehose and Sons, Glasgow.

Itkonen, T. I. 1958: Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. Wörterbuch des Koltan- und Kolalappischen I–II. LSFU XV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Klima László 2008: Angol utazók Oroszországban – hírek a finnugor népekről. <http://renhirek.blogspot.com/2008/10/angol-utazk-oroszorszgban-hrek-finnugor.html>

- Klima László 2011: A sámán feje lepottyant. <https://m.nyest.hu/renhirek/a-saman-feje-lepottyant>
- Mackie, John Duncan 1952: The earlier Tudors 1485–1558. Clarendon Press, Oxford.
- Mayers, Kit 2005: North-East Passage to Muscovy: Stephen Borough and the First Tudor Explorations. History Press, Sutton.
- Pusztai Gábor 2019: A barátságos vademberek. Szamojédok és lappok Gerrit de Veer 1598-as leírásában. Folia Uralica Debreceniensia 26: 225–244.

Szalóczy Bettina

Katona Erzsébet – Klima László – Maticsák Sándor:

**Emberek és népek a Volga-vidéken / Gerhard Friedrich Müller
a cseremiszeokről, csuvasokról és votjákokról (1733)**

Studia Folkloristica et Ethnographica 71.
Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2018. 168 l.

A Debreceni Egyetemi Kiadó gondozásában megjelent kötetet három szerző jegyzi. A XVIII. században élt akadémikus, Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) orosz nyelvű útleírását Katona Erzsébet fordításában olvashatjuk. Müller munkáját a Volga-vidék népeinek történetében és nyelvemlékeiben jártas szerzők, Klima László és Maticsák Sándor elemzik.

Klima László korábban már számos publikációjában foglalkozott a Volga-vidéki népekkel mind nyelvészeti, mind régészeti szempontból. Maticsák Sándor egyik fő kutatási területe a volgai finnugorok, azon belül is mordvinok lexikológiája, s több korai mordvin nyelvemlék feldolgozását is elvégezte.

A könyv felhasználja a korábbi kutatások eredményeit is: Klima László 2017-ben megjelent *Jüirkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból* című kötetét és Maticsák Sándor 2016-ban kiadott *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga* című munkáját.

A kötet hármas tagolású. Az első részben Maticsák Sándor áttekintést ad Oroszország történelmének legfontosabb eseményeiről, a Kijevi Rusz megalapításától kezdve a Nagy Péter és utódai szervezte expedíciókig, valamint ebben a fejezetben ismerhetjük meg részletesen Gerhard Friedrich Müller

korántsem egysíkú életpályáját. A német származású akadémikust az 1733-ban, Anna orosz cárnő uralkodása idején indult szibériai expedíció vezetésével bízták meg. Müller útjának célja Oroszország szibériai területeinek felderítése volt. Ekkor mindössze 28 éves volt. Müller tudósként, akadémikusként kortársaihoz hasonlóan később is szerteágazó tevékenységet folytatott: életútjának sokszínűségét mutatja, hogy árvaházat is vezetett, de az ő nevéhez fűződik az első oroszországi nyomtatott újság, illetve az első orosz nyelvű tudományos periodika megindítása is. Sok kortársához hasonlóan Müllert az őstörténeti kérdések is foglalkoztatták. Müller az orosz állam normann eredetének híve volt. Ezzel a nézetével nem volt túl népszerű, többen hazafiatlansággal vádolták. Nézeteinek hangoztatása és az azokhoz való ragaszkodás feltételezhetően szakmai karrierjét is hátráltatta.

Oroszország történeti áttekintése a X. század legfőbb eseményeivel indul, a szerző kitér a katonai hódítások bemutatására és a fontosabb városok alapítására, így jut el a XVIII. századig, melynek során az ország nagyhatalommá vált. A hatalmassá nőtt birodalom ismeretlen tájainak felderítésére indult Müller és társainak expedíciója. A Középső-Volga-vidék jelentősége Klima László szerint abban is rejlik, hogy ez a terület a keleti és a nyugati finnugorok találkozási pontjának tekinthető.

Kutatásai során Müller többféle módszert alkalmazott: a levéltárak felkérése és a régészeti kutatások mellett élőnyelvi kutatásokat is végzett. Sokrétű érdeklődését jelzi, hogy ebben a művében földrajzi, nyelvi és néprajzi adatokat is közölt, így munkája nem pusztán útleírás. Müller 1733-as kazanyi tartózkodása idején egy nyolcnyelvű szójegyzéket is szerkesztett. Ezt Maticsák Sándor dolgozta fel a korábban említett monográfiájában.

A kötetben említésre kerül, hogy az expedíció élén 1740-ben Müllert váltó, szintén német származású történész, Johann Eberhard Fischer (1697–1771) munkásságát és eredményeit a magyar finnugristák több esetben méltatták, míg ezzel szemben elődjére, Müllerre mindezidáig kevesebb figyelem jutott. Azon túl, hogy az olvasók magyar nyelven is hozzáférhetnek Müller eredményeihez, a szerzők az értelmezést segítő keretbe helyezik azokat az információkat, amelyekhez Müller leírásán keresztül juthatunk. Müller korának Oroszországát térképpel illusztrálják a szerzők, amelyen az 1733-as orosz területek láthatók. A kötetben megtalálhatók Müller eredeti rajzai is a votják (udmurt), cseremisiz (mari), csuvas és tatár népviseletről (az 59–60. oldalakon). A térképek és az illusztrációk vizuális támaszt nyújtanak az olvasónak. A rajzok bemutatják, hogyan látta a kutató vizsgálatának tárgyát, az idegent, illetve segítenek elképzelnünk azt, hogy miként viszonyult hozzájuk.

A könyv második része Müller úti jelentését tartalmazza. A Müller vezette expedíció Szibéria felé tartva 1733 őszen néhány hónapot töltött Kazanyban. Müller itt gyűjtötte nyolcnyelvű szójegyzékének anyagát, és itt kezdte el írni a csuvasokat, cseremiszeket és votjákokat bemutató dolgozatát is. Anyagának

egy részét Szibériából való hazatérte (1743) után több mint egy évtizeddel, 1756-ban jelentette meg oroszul a *Ежемесячные сочинения* című, általa szerkesztett újság hasábjain, majd a korszellemnek megfelelően ugyanezt németül is kiadta 1759-ben a *Sammlung Russische Geschichte* című, az orosz(országi) történelemmel foglalkozó könyvsorozatában. A teljes anyag csak halála után, 1791-ben látott napvilágot, oroszul. Jelen kötetben ezt a fordítást olvashatjuk.

A fejezet a cseremiszek, csuvasok és votjások lakóhelyéről és társadalmi felépítéséről szóló beszámolóval kezdődik. Itt arról olvashatunk, hogy milyen településeken éltek, milyenek voltak az antropológiai jellemzőik, milyen a viseletük, a természetük, s hogyan nevezték egymást a szomszédos népek.

Müller kultúraszemlélete érdekes kérdéseket vet fel. A (fizikai) antropológiai jellemzőkön kívül nemcsak a folklórral ismert meg bennünket, hanem a hétköznapi élet olyan szegmenseibe is betekintést igyekszik nyújtani, amelyek például a mindennapi viselkedéssel, a szexualitással és az alkoholfogyasztással vannak kapcsolatban. A legnagyobb hangsúlyt mégis az emberi élet fordulóira, és az azokhoz kötődő rítusok megközelítése kapja. Müller kiemeli, hogy az általa tárgyalt népeknek nincs írásbeliségük és pogányok (értsd: többistenhívők, animisták, gyakorlatilag nem tartoznak semmilyen hivatalos felekezet – pl. az orosz ortodox egyház – fennhatósága alá). Müller megközelítési módjából tettenérhető, hogy sok kortársához hasonlóan a kultúrákat hierarchikus alá-fölé rendeltségben képzelel el. A cseremiszek Jumáját a finnek Jumalájával azonosítja, ez abból is eredhet, hogy a finnt olyan népnek tartja, amely fejlettségben már meghaladta a cseremiszt. Müller törekszik arra, hogy bemutassa azokat a vonásokat, vagy lehetséges összekötő szálakat, amelyek szerint a finnek és a többi finnugor nép rokonsági kapcsolatára utalnak. A lábjegyzetek itt sem pusztán magyarázó jellegűek, hanem hozzáadott információkkal is segítik a megértést.

A kötet befejező, harmadik részében a cseremiszek, a csuvasok és a votjások korai történetéről olvashatunk. A fejezetek kettős tagolásúak. Mindhárom nép leírása során először őstörténetüket ismerteti a szerző a régészeti adatok alapján, majd pedig korai történetüket tárgyalja az írott forrásokra támaszkodva. A régészeti adatok az elmúlt évtizedekben folyamatosan gyarapodtak: egyre többet ismerünk a cseremiszek, csuvasok és votjások tárgyi emlékeiből, megelevenednek előttünk az egykor élt emberek hétköznapijai, de képet kapunk az élethez és a halálhoz kapcsolódó hiedelmeikről és szokásaikról is. A Klima László által tárgyalt régészeti és történeti forrásokból megállapítható, hogy a cseremiszek és a votjások etnogenezisnek voltak találkozási pontjai, a mai cseremiszek és votjások elődei olykor szoros kapcsolatban álltak egymással. Ezt bizonyítja, hogy a cseremiszek népnév az orosz évkönyvekben mindkét népre vonatkozott. Egyes régészeti leletek esetében sem állapítható meg, hogy a cseremiszek vagy a votjások elődei hagyták-e ránk. A Müller által tárgyalt három volgai nép közül a csuvasok őstörténete a legrejtélyesebb. Sem a

történeti, sem a régészeti források nem elegendőek ahhoz, hogy a csuvas őstörténet különböző török és finnugor elemeit pontosan lássuk. A kötet harmadik részének utolsó fejezetében Klima László értékeli Müller eredményeit és munkamódszerét. Felsorolja, hogy Müller mely korábbi szerzők írásait használta (Guagnini, Witsen, Olearius, Strahlenberg), és kitér a kötet illusztrációira is. Megállapítja, hogy Müller a cseremiszek, csuvasok és votjások hitvilágát, szokásait tanulmányozta a legnagyobb figyelemmel.

Gerhard Friedrich Müller munkája a XVIII. század végén került kiadásra orosz és német nyelven, a magyar olvasóközönségnek ez idáig kellett várnia arra, hogy megismerhesse. A téma iránt érdeklődőknek most azonban olyan könyv áll rendelkezésükre, amely a pusztán szövegtárgyán túl igyekszik rengeteg háttérinformációval is segíteni a megértést, az értelmezést. A szerzők a lábjegyzetekben megadják a kötetben szereplő személyek (pl. Laptjev, Lomonoszov, Olearius, Patyomkin, Schlözer, Tatyiscsev) fontosabb életrajzi adatait, a városok, falvak akkori és mai demográfiai mutatóit, azonosítják a Müller által lejegyzett cseremiszt, votjákat és csuvas szavakat, az öltözködésre, az étkezésre, a hitvilágra vonatkozó adatokat. Megtudhatjuk például, hogy a zürjén eredetű *csumkasz* 5–7 kilométernyi távolságot jelöl, az *ošpu* és a *šarpan* cseremiszt női fejdísz, akárcsak a csuvas *tastar*; a *salma* csuvas tésztafajta, a *jaška* pedig levesféle. A votják *tona* varázsló, sámán, akárcsak a cseremiszt *mužan*. A *keremet* pedig a Volga-vidéki népek szent áldozóhelye.

Kövesdi Lilla Dóra

Gerhard Friedrich Müller **a cseremiszekről, csuvasokról és votjákokról**

Szemelvény az *Ember és népek a Volga-vidéken* c. kötetből

Cím

A Kazanyi kormányzóságban élő pogány népek, úgymint a cseremiszek, csuvasok és votjások leírása, élőhelyük, politikai berendezkedésük, testi és lelki adottságaik bemutatásával, milyen ruhát hordanak, miből és mivel táplálkoznak, kereskedelmükről és foglalkozásukról/vadászatukról, milyen nyelven beszélnek, ügyességükről, tudásukról, a természeti és az általuk kitalált pogány vallásukról, valamint valamennyi szertartásukról, erkölcsükről és szokásaikról, mellékletben sok szó hét különböző nyelven, úgymint kazanyi tatár, csere-

misz, csuvas, votják, mordvin, permi és zürjén, és az Úr imája, a Miatyánk cseremisiz és csuvas nyelvű fordításának közlésével.

Összeállította Gerhard Friedrich Müller, a császári akadémia professzora, miután 1743-ban visszatért a kamcsatkai expedícióból.

Szentpétervárott, a Tudományos Akadémia költségére 1791-ben.

Testi és lelki adottságaikról

Arcukat tekintve a cseremiszek, csuvasok és votjakok olyanok, hogy a szomszédos népek között igen könnyű felismerni őket. A cseremiszek és csuvasok sokban hasonlítanak a tatároknak, csak abban különböznek, hogy szikárabbak, és tompa eszük miatt látszólag igen buták és félénkek. A votjakokat pedig külsejük alapján a csuhonokhoz²⁷ lehet hasonlítani. A csuhonok haja és szakállja jórészt inkább sötét, a csuvasoké pedig épp ellenkezőleg, szinte mindig sárga vagy vörös. Mind szakállasok, és a szakálluk nem széles, hanem hosszúkas, hegyes. A bajuszukat leborotválták, és sokan, tatár szokás szerint a fejüket is, vagy pedig nagyon rövidre nyírják a hajukat, és ezt nem a vallásuk előírása szerint teszik, csupán a keleti népek szokásának megfelelően. A cseremiszek és a csuvasok középtermetűek, a votjakok között pedig több az alacsony, mint a magas termetű. Szinte minden votják nőnek kicsi, gyors mozgású szeme van, ami annak tulajdonítható, hogy nem tartózkodnak az ivástól. A cseremisiz nők szebbek a többiekénél, és a szomszédos népek közül szebbeknek számítanak a tatár nőknél. Kazanyi tartózkodásom idején a valamennyi pogány népből sorozott sok regrutát látva azt a csodálkozásra késztető dolgot tapasztaltam, hogy az újoncok teltebbek, szebb arcúak és termetűek, mint földijeik. Ebből arra következtettem, miszerint lehet, hogy az egész nép ifjú emberei közül a legszebbeket, legegészségesebbeket, legmegfelelőbbeket válogatták ki a katonai szolgálatra, annál is inkább, mivel később a cseremisiz és votják falvakban egyetlen ilyen szép embert sem láttam.

Lelki tulajdonságaikat tekintve szintén kevésbé lehet dicsérni ezeket a népet. Nagyon tompa az eszük, ezért nagyon tudatlanok és nagyon hajlamosak a bűnre. Azon kívül, amit kényszerrel megtanítanak nekik, semmit sem tudnak a becsületről és az erényről, sem a természetes belső törvényről. Ha egyik a másikat vagy valakit a szomszéd népek közül be akar csapni, egyetlen lehetőséget sem hagy ki. Emellett nagyon hajlamosak a lopásra, de nem eléggé óvatosak, és szinte mindig rajtakapják őket. Néhányan közülük rabolni járnak, amit bizonyos fokig igazol, hogy a nyomor hajtja őket, mint télen a farkasokat az éhség. A csuvasok leginkább lovat lopnak, amint Csebokszariban alkalmam

²⁷ A csuhonyec, csuhonka (чухоней, чухонка) a péterváriak által használt gúnynév volt a környező falvak finnugor lakosságára.

volt látni azokat, akik ilyen csínyekért vasba verve járkáltak, és egyesek dolgoztak közülük, mások pedig koldultak.

Ruházatukról

A férfinépség mindhárom népnél majdnem ugyanolyan, ahhoz hasonló ruhát hord, amilyen az orosz muzsikoknál szokásban van, egyedül a cseremiszek különböznek annyiban, hogy a kaftánjuk nyaki részénél gallérjuk szokott lenni, amelyik hátul egy negyed arsinnyira lelóg, és kaftánjuk mindkét oldalon derékig fel van hasítva. A női ruházat nagyon különböző, ezért meg kell gondolni, hogy ünnepi öltözködésüket egybe lehet-e vetni a kunguri és ufai tatárok öltözködésével. Ennek érdekében ruháikat le kell rajzolni.

A cseremisiz nőknél feltétlenül meg kell említeni a nagyon magas fejrevalót. A fejet először két szalaggal tekerik körül, amelyek közül az egyiket az álluk alatt kötik meg, a másikat pedig hajjal együtt a tarkón. Mindkettőt ezüst kopejkák és apró fémdíszek sora díszíti. Ezek fölé pohár alakú nyírfakéreg kerül, amelyet vászon vagy bőr borít, elől ki van rakva lemezekkel, ezüst kopejkákkal és fémfüggőkkel, hátul pedig kopejkák és selyem- vagy pamutrojtok díszítik. Erről a fejrevalóról a háton széles csík lóg le, amely szintén kopejkákkal és fémdíszekkel van kirakva. Ehhez a csíkhöz kapcsolódik a haj, amelyet összekötnek az egyik már említett szalaggal. Egyesek még kagylókat is tesznek rá, a szegény asszonyok pedig ezüst kopejkák helyett az ezüst kopejkákhoz hasonló nagyságú ólom függőket akasztanak rá. Fülükben függőkkel díszített gyűrűt viselnek.

A táplálkozásukról, kereskedésükéről és foglalkozásukról/vadászatukról

Mindegyik említett nép háznál nevelt és vad állatokkal, hallal, mezei és kerti növényekkel táplálkozik. Nagyon kedvelik a lóhúst, ellenben tatár szokás szerint nem tartanak disznót, azonban a többség, akik a városokban oroszokkal együtt élnek, nem vetik meg a disznóhúst, sőt a votjakok kifejezetten kedvelik a disznóhúst, módos embereik néha maguk is tartanak disznót, csak a csuvasok között akadnak olyanok, akik egyáltalán nem esznek disznóhúst, és amikor oroszoknál esznek, előre megkérdezik, nincs-e az ételben disznóhús, de hogy miért nem eszik, annak semmi okát nem tudják adni.

Mindannyian szeretik minden házi- és vadállat vérért, amit leölésük után gondosan átszűrnek: a csuvasok megfőzik, összekeverik zsírral és kásával, a leölt állat gyomrába vagy hólyagjába töltik. Kolbászt is készítenek, amelyet a szabadban szárítanak, és ha utaznak, rendszerint magukkal viszik.

Vizet, tejet, sört és mézsört isznak. A gazdagok pálinkát is isznak, leginkább a votjakok, akiknek, mint már fentebb jeleztük, pálinkafőzőjük is van. A férfiak és a nők is dohányt szippantanak, és a szájukba veszik. Egyes csuvasok

szívják is a dohányt, de nagyon ritkán.

Nyelvükről, kézművességükről és tudásukról

Az említett három nép nyelve sokban különbözik egymástól. A cseremiszi nyelv bizonyos hasonlóságot mutat a finnel, de a tatárokhoz vagy oroszokhoz közeli élőhelyeken sok tatár és egy kevés orosz szó is van benne. A csuvas inkább a tatár nyelvre hasonlít, a votják pedig a cseremiszi, leginkább a permire. Mindegyik nyelv még két külön dialektusra, tájszólásra oszlik. Azok a cseremiszek, akik a Volga jobb partján és Kozmogijemjanszktól jobbra élnek, más dialektust beszélnek, mint azok, akik a bal oldalon bírnak lakhellyel, olyannyira, hogy nem is értik meg egymás beszédét. Arra lehetne gondolni, hogy a cseremiszi nyelvben megfigyelhető különbség oka a csuvas és a mordvin nyelv közelsége, csak hogy ez nem igaz, mivel ez a nyelv különálló dialektus.

Egyik említett népnek sincsenek elbeszélései, kivéve a vallásukkal kapcsolatosakat, amelyeket szájhagyományként őriznek. Nem törekszenek semmiféle tudásra, és nem akarják annak segítségével tökéletesíteni magukat. Nehéz olyan népet találni, amelyiknek ne lenne valamiféle időszámítása, de ezek a népek nem tudják, mikor kezdődik az év, csupán a nyarat meg a telet együtt tartják egy évnek. Hasonló módon fogalmuk sincs a hónapokról, de a hetet ismerik, mindegyikben hét napot számlálnak, és minden napnak külön neve van, amelyeket jórészt a tatároktól vettek át.

Természeti vallásukról, az Istenről és Isten teremtményéről alkotott fogalmaikról

A fent említett népeknek egyáltalán nincsenek természetes fogalmaik Istenről és Isten teremtményéről, ez hiányzik náluk. Minden törvényük, egész vallásuk, egy népet kivéve, röviden a következő:

Először is, hiszik, hogy Isten létezik, aki bár az égben tartózkodik, minden emberi dolgot figyel a földön. Nemcsak hogy mindenféle jót küld le, hanem minden rosszat is elhárít, és ezért méltó a tiszteletre. Másodszor, hiszik, hogy létezik az ördög, akinek a vízben van a lakhelye, és mindenféle rosszat és bántást elkövet ellenük, és hogy megszabaduljanak hamisságaitól, ez újabb ok arra, hogy ismét csak Istenhez imádkozzanak. Harmadszor, hiszik, hogy bűneikkel megharagítják Istent, és ezért büntetésre számíthatnak, ha csak le nem imádkozzák. Utoljára és negyedszer, hiszik, hogy akik Istent imádsággal kérik, azoknak bűnét megbocsátja, és akiket szeret, hétéletem át mindennel megjutalmazza.

Az általuk kitalált pogány vallásról és a hozzá tartozó szertartásokról

Mindhárom nép ugyanazt a pogány vallást tartja, és a hozzá tartozó szertartásokban szinte semmi különbség nincs közöttük. Úgy tűnik, a nevekből is

következtetni lehet, amellyel a cseremiszek és csuvasok az általuk tisztelt istent jelölik, mintha a cseremiszek Jumája ugyanaz lenne, mint a régi időkben a finneknél Jumala, a csuvas Tora pedig ugyanaz, mint a régi gótoknál Tor. Ezen az istenen kívül a csuvasok tisztelnek még néhány kisebb istent, bizonyos falvak és helyek védelmezőit és őrzőit, és azokat a mi szentjeinkhez hasonlítják. Egyiknek sincs külön napja, amelyiken istentisztelet céljából összegyűlnének, bár mint fentebb említettem, a pénteki napot bizonyos szempontból szentnek tartják, de ez az ő vallásuk szerint semmivel sem indokolható. Istentiszteletük életük körülményeiből következik, vagy azon okokból, amelyek miatt szükségesnek érzik segítséget kérni istenüktől.

Hasonló módon más népek szokásaihoz, nincs semmiféle imaházuk. Imádkozásukat házaikban végzik vagy bizonyos helyeken, jórészt távoli erdőkben, ahol is ilyen tevékenységük céljából egy helyet kerítéssel vesznek körül, és annak közepén néhány oszlopot állítanak, fából tetőt készítenek rá, alá oszlopot és néhány ülkét helyeznek. Az ilyen helyeket mindhárom nyelven keremetnek nevezik. A votják varázslók leginkább tubákkal varázsolnak, amelyet kezükben tartanak, majd keverőkanállal vagy késsel gyorsan egy kupa borba keverik, és egy darabig nagyon figyelik a borral töltött kupát.

Egy bizonyos votják faluban láthattam egy votják tonát, és megfigyelhettem varázslását. Noha más votjáktól és a többi néptől is gyakran kérdezősködtem az ilyen varázslókról, de mindig azt mondták nekem, hogy abban a faluban nincsenek ilyen emberek, vagy hogy elmentek valahova, azonban kénytelen voltam megparancsolni, hogy erőszakkal keressék meg a votják tonát. Ezek az emberek nagyon félnek, nehogy tonáik vélt szentségét valami kétségesse tegye.

Az említett tona a Szamara-Pilginek nevezett nagy faluba való volt, amelyik a votjakok első falujának számít, ezen keresztül utaznak Kazanyból Kungurba, vagy négy csumkasznijra keletre a Vjatka folyótól. Azt mondta, hogy körülbelül hatvan éves. Sötétvörös szakállal volt, és a testvéreihez/többiekhez képest sokkal ravaszabb tekintete. Ez alkalommal amennyire csak tudtam, fontos embernek mutattam magamat, nehogy rájöjjön, hogy csak beszélgetés vagy tudományának kipróbálása céljából hívtam. Tulajdonképpen a következő okból hívtam: miközben az előző szálláshelyemről a mostanira utaztam, eltűnt néhány holmim. Bár úgy gondoltam, hogy természetesen a kocsisok lopták el a szánból, azonban azt szerettem volna, hogy nevezze meg a tolvajt, hogy visszakaphassam a holmijaimat. Ezért a varázsló kért tőlem egy kevés tubákot, azt a bal tenyerébe vette, és ujjaiával körbesúrolgatta, azután jobb kezének ujjaiával is, egy kicsit nagyobbítva a kört. Úgy tűnt, hogy ezenközben le nem véve róla a szemét, mereven nézte a tubákot, feltételezhető, hogy a kocsisokat mentesítse a felfedezett lopás gyanúja alól, azt mondta, hogy az a holmi az előző faluban felejtődött, ahol új fogatokat fogadtunk, és a gazda, akinél éjszakai szállást vettünk, nagyon sajnálja, és azt szeretné, hogy a holmit elvigyék.

Ezzel én meg voltam elégedve, azonban még egyszer próbára akartam tenni ennek a látnoknak a tudományát, és azt mondtam, hogy kegyetlen szúrást érzek, és szeretném tudni mivel gyógyulhatnék ki belőle. Ez a varázsló vagy tona talán azt gondolta, hogy én mint hitetlen, nem vagyok méltó az ő segítségére, vagy talán félt a maga gyógyszerivel gyógyítani engem, nehogy azok hatástalansága esetén megbüntessék, ezért aztán el akarta kerülni a dolgot, azt mondta, hogy mi hamarosan egy tatár faluba érünk és ott egy abiztól, azaz a tatár paptól kell segítséget kérnem, aki a betegség elmulasztása céljából elolvas egy cikket az Alkoránból, attól visszatér a korábbi egészségem. A mohamedán hitű tatárok rendszerint az Alkoránból való felolvasással gyógyítják a betegségeiket, de olykor a szomszédságukban élő népek is ezt teszik. Ettől függetlenül mindent megpróbáltam, és hízélgéssel meg erőszakosan is próbáltam rávenni, bizonygatván, hogy csakis benne reménykedem, míg csak nem kért egy kupa bort. Amint odaadták neki a kupa bort, megkérdezte a nevemet. Nem az igazi nevemet mondtam meg neki, hanem ami éppen eszembe jutott. Ő ezt elhitte, fogott egy kést, és egy bizonyos ideig kevergette a bort a kupában, belebámult és valamit érthetetlenül mormolt. Ezután innom adott a kupából, mintha az valami orvosság lenne. Csakhogy én nem tudtam rászánni magam, hogy megigyam azt a bort, inkább megkértem, hogy ő igya meg helyettem, amit ő szívesen meg is tett, biztatván, hogy ez nem számít, és a fájdalom pár óra múlva megszűnik.

Nyugodtan megígérhette, hiszen pontosan tudta, hogy negyedóra múlva indolni készülünk. Ezenközben megkérdeztem, miféle szavakat sutogott, amikor a port kevergette a kupában. Válaszul azt kaptam, hogy azt nem mondhatja meg, mert attól az egész cselekmény hatástalan lesz, és egy kis beszéd után hirtelen úgy eltűnt, hogy nem lehetett megtalálni. A fentebb leírtakból nem más derül ki, mint e nép végtelen tudatlansága, helyesebben mondva csatlárdsága.

Mindennapi viselkedésükről és szokásaikról

Születés esetére nincs semmiféle külön szertartásuk, úgyhogy az újszülött gyermeknek a szülők annak a nevét adják, aki a szülés után elsőként megy a házhoz. Ha pedig rövid időn belül senki sem jön, akkor saját belátásuk szerint adnak nevet a gyermeknek, vagy például, ha fiú születik, és elsőként nő érkezik a házhoz, mivel a kisfiúnak nem adhatják az érkező nő nevét, ebben az esetben a házhoz érkezettnek kell nevet adnia az újszülöttnak, ami éppen eszébe jut. Szerencsének vagy jó előjelnek tartják, ha szülés közben vagy röviddel utána emberek érkeznek hozzájuk, akiket örömiük bizonyítására sörrel és mézsörrel kínálnak, meg enivalóval bőven, olykor még pálinkával/vodkával is. Ha senki sem érkezik, akkor korholják magukat a szerencsétlenség és a rossz előjel miatt.

A rokonsági törvényeket azonban olyan pontosan betartják, hogy egyáltalán nem sértik meg őket. Nővérükkel vagy nővérük gyerekével nem házasodnak. Fivérek nem vehetnek el nővéreket. Egy férfi nem vehet el egyidejűleg két nővért, de megvan az a szokásuk, hogy az idősebb fivér halála esetén az özvegyet elveszi az öcs, ugyanez nincs megengedve a bátyinak. Nagyon szívesen vesznek feleségül két vagy három nővért egyenként. Ha valaki özvegygel egyezik meg a házasságról, aki szabad ember, semmi megkötöttség nincs. Az, aki el akarja venni, kéri küld hozzá, és amint megegyeztek, a két fél által megnevezett napon vidám lakodalmi vendégek a vőlegény házához kísérik, ahol minden további nélkül megtartják a lakodalmat. Ha viszont lányt vesz el valaki, akkor sok különbség van.

A lánykérés harmadik személy közreműködésével történik, mégpedig, ha a vőlegény fiatal és még apja hatalma alatt áll, akkor maga az apa kéri meg a lányt. A lényeg az, hogy a vőlegény és a menyasszony részéről fennálló körülményekre való tekintettel letegyék a kalimot, és addig egyezkedjenek, amíg meg nem egyeznek. Amennyiben egy özvegynek van apja és anyja, és azok házában él, a vőlegénynek érte is fizetnie kell bizonyos kalimot, de nem olyan nagyot, mint egy lányért. Arról is meg kell egyezni, mennyi hozományt visz a vőlegényhez a menyasszony. Ez pedig rendszerint a következőképpen történik: a menyasszonnyal a kalimmal arányos hozományt adnak, és az apák vagy a rokonok az említett kalimból vonják le a ruhanemű értékét. [...]

A vőlegény és a menyasszony részéről először külön-külön folyik a mulatság. A vendégek hoznak magukkal ételt-italt és mindenkit megvendégelnek az övéik közül. A csuvasoknak az a szokásuk, hogy a lakomákon az asztalra tesznek egy tálat kenyérrel és abba nyilakat tűznek, amelyekre a csuvas asszonyok fejdíszét teszik, amelyet ők tasztarnak neveznek. A vőlegénynél tartott mulatságon az anyja vagy a nővére tasztarját helyezik a nyilakra, a menyasszonynál pedig azt a tasztart, amelyet aztán az ő fejére mint feleség fejére tesznek. Erre a tátra minden vendég tesz néhány kopejkát.

Gyakran megtörténik, hogy a vőlegénynek több falun is át kell haladnia, ilyenkor embereket küld előre, hogy azok hírt adjanak jöveteléről, ezért azon falu lakói örömiük jelül tüzeket gyújtanak, és készülnek megvendégelni az átutazó vendégeket. A vőlegény megérkezése után leül az udvaron rakott tűz melletti asztalhoz, a kísérőket a többi házban vendégelik meg, a násznagy pedig az udvarra visz ételt a vőlegénynek. [...]

A cseremiszek és a csuvasok abban a ruhában temetik el a halottakat, amelyet azok viseltek, és két deszka között teszik a sírba, azokat felül még lefedik deszkával, végezetül pedig a sírt behintik földdel. Mindenféle házi holmit tesznek bele, mégpedig kondért, kanalat, kést és egyebet. A temetésen a rokonok nagyon keservesen sírnak, és a halottat egészen a temetőig kísérik, amely minden falu mellett külön helyen, rendszerint az erdőben van.